वे

श्री भगवद्गीता
with
श्री रामानुजभाष्यम्

Bharatiya Vidya Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
142

शेठी श्री देवीदास लल्लुभाई.
त पाठशाला.
ालवाडीः, मुम्बई, ४.

BHARATIYA VIDYA BHAVAN LIBRARY
S N...........

लक्ष्मीवेङ्कटेश्वराय नमः।

ावद्रामानुजाचार्यकृतभाष्यसहिता

श्रीमद्भगवद्गीता।

विहाणीनिवासि-श्रीमहावनशास्त्रिभिः
संशोधिता।

सा च
श्रीकृष्णदासात्मज-गङ्गाविष्णुना
स्वकीये
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे
मुद्रिता।

MAH

Bhavan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
Bharatiya Vidya

कल्याण-(मुंबई.)

शकाब्दाः १८१५ संवत् १९५०

अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाद्यधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः।

BHARATIYA VIDYA BHAVAN LIBRARY
S N............

प्रस्तावना ।

विदन्तु सर्वे जनाः स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः जगदुपकृतिमर्त्य आश्रितवात्सल्याविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिं निखिलजनसाक्षिकं दर्शयित्वा पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनीभूतसकलवेदशिरस्कोपनिषदुदितज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तियोगप्रतिपादकस्वसूक्तिसमलंकृतगीताशास्त्रं यत्प्रवर्तयामास तदुपरि सुप्रसिद्धं श्रीमद्भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतं श्रीगीताभाष्यं पूर्वं परिस्खलितविषयपुस्तकप्रतिकृत्या शोधितमेकवारं शिलायन्त्रे मुद्रितमासीत्. तत्र अशुद्धत्वादिदोषकलुषितहृदयानामनुत्साहस्थितिमाकलय्य कुरुक्षेत्रान्तःपाति-फतेपुरलब्ध-सुजन्म-जगत्प्रसिद्ध-श्रीवासुदेव-शास्त्र्यनुज-महावनशास्त्रिद्वारा गलितविषयसमापूरणपूर्वकं महता प्रयासेन कतिपयविषयानां तात्पर्यचन्द्रिकादिटिप्पणीघटितं श्रीगीताभाष्यं संशोध्य निज "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे अतिमनोहरैः स्थूलसूक्ष्मसीसकाक्षरैः प्रकाशितं यदि शोधने चित्तास्वास्थ्याद्दृष्टिविपर्ययाच्च संभाव्यतेऽनवधानता तत्पर्यालोच्य निर्मत्सरा विद्वांसः स्वयं परिमृजन्त्विति.

प्रार्थयिता

विद्वज्जनानुचरः

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः.

कल्याण-(मुंबई)

BVB Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
152

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

मङ्गलाचरणम् ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २ ॥ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ॥ पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ ३ ॥ व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ॥ नमो वै ब्रह्मविधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥ ४ ॥ अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ॥ अफाललोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः ॥ ५ ॥ अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥ शुभम् ॥

BHARATIYA VIDYA BHAVAN LIBRARY
S. N. ....

॥ श्रीभगवद्यामुनमुनये नमः ॥

अथ
गीतार्थसंग्रहः प्रारभ्यते ।

विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् ।
निरस्ताजिह्मगस्पर्शे यत्र कृष्णः कृतादरः ॥

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ॥ नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥ ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्षे सुसंस्कृते ॥ आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥२॥ मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये ॥ ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ॥ कर्मधीर्भक्तिरित्यादिपूर्वशेषोन्तिमोदितः ॥ ४ ॥ अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ॥ पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥५॥ नित्यात्मा सङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः ॥ द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥६॥ असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ॥ सर्वेश्वरे वान्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥७॥ प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणो कर्मतास्य च ॥ भेदाज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ ८ ॥ कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः ॥ ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥९॥ योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् ॥ योगसिद्धः स्वयो-

मस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥ १० ॥ स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतिः ॥ भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥ ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यं भगवच्चरणार्थिनाम् ॥ वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १२ ॥ स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ॥ विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥ स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनता मतिः ॥ भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्थं विस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥ एकादशेऽस्य याथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ॥ दत्तमुक्ताविदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥ भक्तिश्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ॥ तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्तेर्द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥ देहस्वरूपमात्माप्तिहेतुरात्मविशोधनम् ॥ बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥ गुणबन्धविधौ तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ॥ गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥ अचिन्मिश्राद्विशुद्धा च चेतनात्पुरुषोत्तमः ॥ व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥ देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ॥ तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्यते ॥ २० ॥ अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ॥ लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥ २१ ॥ ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयतान्तिमे ॥ स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते ॥ २२ ॥ कर्मयो स्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ॥ ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्ध स्थितिः ॥ २३ ॥ भक्तियोगः परैकान्त्यप्रीत्या ध्या स्थितिः ॥ त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २

नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ॥ आत्मदृष्टेस्त्रयोप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥२५॥ निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम् ॥ प्रतिलभ्य परां भक्तिं तयैवाप्नोति तत्पदम् ॥२६॥ भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधनम् ॥ आत्मार्थी चेत्त्रयोप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥२७॥ ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् ॥ यावत्प्राप्तिपरार्थी चेत्तदेवात्यन्तमश्नुते ॥२८॥ ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ॥ तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥ भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ॥ लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३० ॥ निजकर्मादिभक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः ॥ उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥३१॥ ऐकान्त्यात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ॥ तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभगवद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः संपूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

BHARATIYA VIDYA BHAVAN LIBRARY S N..........

अथ
श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यप्रारम्भः ।

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥ विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥ १ ॥ गीताऽध्ययनशीलस्य प्राणायामपरस्य च ॥ नैव सन्ति हि पापानि पूर्वजन्मकृतानि च ॥ २ ॥ मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ॥ सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥ ३ ॥ गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ ४ ॥ भारतामृतसर्वस्वं विष्णोर्वक्त्राद्विनिःसृतम् ॥ गीतागङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ५ ॥ सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ॥ पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीताऽमृतं महत् ॥ ६ ॥ एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ॥ एको मन्त्रस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

स्व० श्रेठी श्री देवीदास लल्लुभाई.
संस्कृत पाठशाला.
गुलालवाडी, मुम्बई, ४.

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ
श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यकृतभाष्यसहिता-
श्रीमद्भगवद्गीता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमं षट्कम् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।
वस्तुतामुपयातोहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

हरिः ॐ श्रियःपतिर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यपरिमितदिव्यभूषणः स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुधः

स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः[1] स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योमनिलयः विविधविचित्रभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादिस्थावरान्तमखिलं जगत्सृष्ट्वा स्वेन रूपेणावस्थितो ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽप्यपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः स्वमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वंस्तेषु तेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सकलमनुजनयनविषयतां गतः परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन् पूतनाशकटयमलार्जुनारिष्टप्रलम्बधेनुकासुरकालीयकेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिककौसलकंसादीन्निहत्यानवधिकदयासौहार्दानुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन् निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाक्रूरमालाकारादीन् परमभागवतान्कृत्वा पा-

---

[1] वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति व्यस्तपाठ एवाचार्यैरङ्गीकृतः।

ण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास तत्र पाण्डवानां कुरूणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जगदुपकृतिमर्त्यः आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार एवं ज्ञात्वापि सर्वात्मनान्धः यो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुभुत्सया संजयं पप्रच्छ दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम् आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्यात्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्ततामात्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्यान्तरे विषण्णोऽभवत्। तस्य विषादमालोक्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्मानञ्च कृत्वा शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयाभिशंसिनं घोषं चाकारयत्। ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूत महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ततो युधिष्ठिरवृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः। स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि बिभेद। अद्यैव नष्टं कुरूणां बलमिति धार्त्तराष्ट्रा मेनिरे एवं तद्विजयाभिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय संजयोऽकथयत्॥ १॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा॥
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥ २॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक्॥१८
स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

अथ युयुत्सूनवस्थितान् धार्त्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा लंकादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं परावरनिखिललोकान्तर्बाह्यसर्वकरणानां सर्वप्रकारकनियमनेऽवस्थितं समाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्येवस्थितं युयुत्सून् यथावदवेक्षितुं तदीक्षणक्षमे स्थाने रथं स्थापयेत्यचोदयत् । सच तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत्॥२०॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६

स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घबन्धुः परमधार्मिकः सभ्रातृको भवद्भिरतिघोरैर्मारणैर्जतुगृहादिभिरसकृद्वञ्चितोपि परमपुरुषसहायेनात्मना हनिष्यमाणान्भवदीयान्विलोक्य बन्धुस्नेहेन परमया च कृपया धर्मभयेन चातिमात्रखिन्नसर्वगात्रः सर्वथाहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्नमानसः सशरं चापमुत्सृज्य[1] रथोपरि उपाविशत् ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७

---

[1] विसृज्य इति आन्ध्रपुस्तके पाठः ।

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ॥२९॥
नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥३०॥
नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च ॥३१॥
किन्नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥३२
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥३५॥
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ॥
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३६॥
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३७॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ॥
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४१॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥४२॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥
धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः १

अथ

द्वितीयोऽध्यायः।

॥ सञ्जय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुत्थितः शोक इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्री[१]कृष्ण उवाच ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥
गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं

---

[१] श्रीभगवानिति पाठान्तरम्।

भैक्ष्यमपीह लोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनि-
हैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच । भीष्मद्रोणादिकान्बहुमन्तव्यान् गुरून्कथमहं हनिष्यामि कथन्तरां भोगेष्वतिमात्रसक्तांस्तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरेणोपसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य भुञ्जीय ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि
वा नो जयेयुः ॥ तानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म-
संमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्त्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत् अस्तु तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्भिस्तैर्हननमेव गरीय[1] इति मे प्रतिभाति इत्युक्त्वा यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तच्छरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगवत्पादाम्बुजमुपससार[2] ॥ ६ ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोष-
णमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

---

[1] श्रेयः । [2] उपससाद ।

॥ सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशङ्गुडाकेशः परंतप ॥
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमं धर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विनास्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेणाध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतं तदुक्तम् "अस्थाने स्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम्[1] । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तमेवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्मं भाषमाणं परस्परं विरुद्धगुणान्वितमुभयोः सेनयोर्युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच । परिहासवाक्यं वदन्निवात्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरम् "नत्वेवाहं जातु नास" मित्यारभ्य "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः" इत्येतदन्तमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

---

[1] भयाकुलमित्यपि पाठः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

अशोच्यान्प्रत्यनुशोचसि "पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रिया" इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किंचिच्छोकनिमित्तमस्ति गतासून् देहान् अगतासूनात्मनश्च प्रति तयोस्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोचन्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपलक्ष्यते । यदेतान्हनिष्यामीत्यनुशोचनं यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् अतो देहस्वभावं च न जानासि तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यं तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च इदं च युद्धं फलाभिसंधिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्यु[1]पायभूतम् आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावो न मरणाधीनविनाशश्च तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानं देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावस्तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु । अहं सर्वेश्वरस्तावदतो वर्त्तमानात्पूर्वस्मिन्ननादौ काले न नासम् अपि त्वासं त्वन्मुखाश्चेते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञा न नासन् अपि त्वासन् । अहं च यूयं च सर्वे

---

[1] प्राप्त्युपायभूतमित्यपि पाठः ।

वयमतः परमस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः अपि तु भविष्याम एव। यथाहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयस्तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः। एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते। अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहं त्वमिमे सर्वे वयमिति व्यपदेशात् औपाधिकभेदवादे ह्यात्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संगच्छते भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामा"निति। नित्यानां बहूनां चेतनानां य एकश्चेतनो नित्यः स कामान्विदधाति इत्यर्थः। अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च न संगच्छन्ते। अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिवन्न बन्धकमित्युच्येत नैतदुपपद्यते। मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानमपि न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः। एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति। नचेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधितानुवृत्तिर्वक्तुं शक्यते। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन। भ-

विष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चने"ति श्रुतिस्मृतिविरोधात्। किंच परमपुरुषश्चेदानींतनगुरुपरम्पराचाऽद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्त्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयमात्मज्ञानं कस्मादुपदिशतीति वक्तव्यम्। प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेन्नैतदुपपद्यते। नह्यनुन्मत्तः कोपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिबिम्बेषु तेषां स्वात्मनोऽन्यत्वं जानंस्तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति। बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम्। बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्तभेदज्ञानकारणस्यानादे[1]र्विनष्टत्वात्। द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वाद्बाधितानुवृत्तिर्युक्ता। अनुवर्त्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिंचित्करम्। इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वान्न कथंचिदपि बाधितानुवृत्तिः संभवति। अतः सर्वेश्वरस्य इदानींतनगुरुपरम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेद्भेददर्शनं तत्कार्योपदेशाद्यसंभवः। भेददर्शनमस्तीति चेदज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञानत्वादेव सुतरामुपदेशो न संभवति। किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वाच्छिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः। गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्त्तकम्। कल्पितत्वेपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्त्तकमिति चेत्तदाचार्य्य-

---

[1] अज्ञानादेरित्यपि पाठः।

ज्ञानेपि समानमिति तदेव निवर्त्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेवेति कृतमसमीचीनवादैर्निरस्तैः ॥ १२ ॥

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

एकस्मिन्देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्था प्राप्तावात्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथात्मा नष्ट इति न शोचति देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति । अत आत्मनां नित्यत्वादात्मनो न शोकस्थानम् एतावदत्र कर्त्तव्यम् आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंस्पृष्टानां तैरेव देहैर्बन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति क्षन्तव्या इतीममर्थमनन्तरमेवाह १३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥१४

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः साश्रयास्तन्मात्रकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति शीतोष्ण[1]शब्दः प्रदर्शनार्थः तान्धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्ति तितिक्षस्व ते चागमापायित्वाद्धैर्यवतां क्षन्तुं

---

[1] संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्तत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्यत आह शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ इति शस्त्रपातादेरिति शेषः शीतोष्णादिकन्तु तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्म्मेषु यथासंभवं ग्राह्यम् ।

योग्याः अनित्याश्चैते बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सति आगमापायित्वेनापि निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

तत्क्षान्तिः किमर्थेत्यत आह । यं पुरुषं धैर्य्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्मानभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादिमृदुक्रूरस्पर्शा न व्यथयन्ति स एवामृतत्वं साधयति न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः। अतः आत्मनो नित्यत्वादेतावदत्र कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ १५॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥
उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

यत्त्वात्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं चा[१]शोकनिमित्तमुक्तम् "गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता" इति तदुपपादयितुमारभते नासत इति। असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मनो नासद्भावः उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः। विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् अविनाशस्वभावश्च सत्त्वं यथोक्तं भगवता पराशरेण "तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्क्वचित्कदाचिद्विज वस्तुजातम्। ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्" "अनाशी परमार्थश्च

---

[१] अशोकनिमित्तं शोकनिमित्तविरोधि शोकाभावनिमित्तमित्यर्थः।

प्राज्ञैरभ्युपगम्यते। तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम्॥ यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै। परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च कि" मिति। अत्रापि "अन्तवन्त इमे देहा" "अविनाशि तु तद्विद्धी"ति ह्युच्यते। तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते अत्र सत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः। देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः। स एव "गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ती"ति प्रस्तुतः। स एव "अविनाशि तु तद्विद्धि" "अन्तवन्त इमे देहा" इत्यनन्तरमुपपाद्यते अतो यथोक्त एवार्थः॥ १६॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्॥
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति॥ १७॥

आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमुपपद्यत इत्यत्राह। तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तं व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वात् नाशकं हि शस्त्रं जलाग्निवाय्वादिकं नाश्यं व्याप्य शिथिलीकरोति मुद्गरादयोपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयति अतः आत्मतत्त्वम् अविनाशि॥ १७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः॥
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥ १८॥

देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह। इह उपचय इत्युप-

चयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः उपचयात्मका हि घटादयोन्तवन्तो दृष्टाः नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसंघातरूपा देहाः पुण्याः पुण्येनेत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः। आत्मा त्वविनाशी कुतः अप्रमेयत्वात्। न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते अपि तु प्रमातृतया तथा च वक्ष्यते "तद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद" इति। न चानेकोपचयात्मकश्च आत्मोपलभ्यते। सर्वत्र देहे अहमिदं जानामीति देहादन्यस्य प्रमातृतयैकरूपेणोपलब्धेः। नच देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते अत एकरूपत्वेनानुपचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वाद्व्यापकत्वाच्चात्मा नित्यः। देहस्तूपचयात्मकत्वाच्छरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वादनेकरूपत्वाद्व्याप्यत्वाच्च विनाशी। तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो नित्यस्वभावत्वाच्चोभावपि न शोकस्थानमिति शस्त्रपातादिपरुषस्पर्शनवर्जनीयान्स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण अमृतत्वप्राप्तयेऽनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥१९॥

एवमुक्तस्वभावमात्मानं प्रतिहन्तारं हननहेतुकमपि यो मन्यते यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते उभौ तौ न विजानीतः। उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति अत एव चायमात्मा न हन्यते। हन्तिधातुरप्यात्मकर्मशरीरवियोगकरणवाची। "न हिंस्याद्भूतानि" "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादीन्यपि शास्त्राण्यविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वादपरिणामित्वादात्मनो जन्ममरणादयः सर्वे एवाचेतनदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यते। तत्र न जायते म्रियत इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जन्म[1]मरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः। नायं भूत्वा भविता वा न भूयः अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न भविता इति न। केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः। अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः अत एव नित्यः शाश्वतः प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नान्वीयते। अतः पुराणः पुरातनोपि नवः सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः। अतः शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति कं वा कथं हन्ति कथं नाशयति कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः। एतानात्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

---

[1] जननेत्यपि पाठः।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति
नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते तथापि रमणीयभोगसाधनेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत आह। धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति । जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः ॥ २४ ॥

पुनरपि " अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततमि " ति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् द्रढयति । शस्त्राग्न्यम्बुवायवश्छेदनदहनक्लेदनशोषणान्यात्मानं प्रतिकर्तुं न शक्नुवन्ति। सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य तैर्व्याप्त्यनर्हत्वाद्व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणानाम् । अत आत्मा नित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तैरयमात्मा न व्यज्यते इत्यव्यक्तः। अतः छेद्यादिविजातीयः। अचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः। अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः। तस्मादुक्तलक्षणमेनमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणं तथापि एवमतिमात्रं शोचितुं नार्हसि। परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः अवर्जनीय उपलभ्यते। तथा विनष्टस्यापि जन्मावर्जनीयम्। कथमिदमुपलभ्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति। सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः। असतश्चानुपलब्धेः। उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। तन्तुप्रभृतीनि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते। असत्कार्यवादिनोप्येतावदेवोपलभ्यन्ते। न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते। कारकव्यापारनामान्तरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः। नच द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता। अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते।

मृद्द्रव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत्परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । सैव तदवस्थस्योत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परापरिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयान् शोकः सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न संभवतीत्याह । मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव । द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्त्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥ २८ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः॥
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्यस्वरूप आत्मनि द्रष्टा वक्ता श्रोता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह । एवमुक्त[१]स्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचितपुण्यः कश्चित् पश्यति तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति

---

[१] एवमुक्तस्वभावमित्येनमिति शब्दार्थः ।

एवं कश्चिदेव शृणोति श्रुत्वाप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद । चकाराद्द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतः श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेप्ययं देही नित्यमवध्य इति मन्तव्यः । तस्मात् सर्वाणि देवादिस्थावरान्तानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यम् अनित्यत्वं च ततो देवादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न शोचितुमर्हसि न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते३१

अपि चेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत्स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि धर्म्यात् न्यायतः प्रवृत्तात् युद्धादन्यन्न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । "शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्त्रं कर्म स्वभावज" मिति हि वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोर्निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणदेहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः । संज्ञपनस्य "न वा उवेतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा २ इदेषि पथिभिः-सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्रत्वादेवः सविता दधात्वि" ति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादि-

प्राप्तिरुक्ता वासांसि जीर्णानीत्यादिना। अतश्चिकित्सककर्मातुरस्यैवास्य रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञपनम् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्॥३२॥

अयत्नतोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥३३॥

अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं संग्रामं मोहादज्ञानान्न करिष्यसि चेत्ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात् स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन निरतिशयां कीर्तिं च हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

न केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रं पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायित इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थानि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति ततः किमिति चेत् शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः सर्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजा ह्यकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। एवंविधाया अकीर्त्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

---

१ अतश्चिकित्सकस्य शल्यादिकर्म्मेत्यपि पाठः। २ अयत्नतोपनीतमिति पाठः।

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

बन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धान्निवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह। येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वा इदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुग्रहतां यास्यसि। ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मन्यन्ते शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादृते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

किंच शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयादस्मत्संनिधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामग्रे अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्त्तराष्ट्राः ततोऽधिकतरं दुःखं किं तव एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मन्यसे ॥ ३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि[1] स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अतः शूरस्य आत्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह। धर्मयुद्धे परैर्हतश्चेत्तत एव परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि। परान्वा हत्वा अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे। अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिःश्रेय-

---

[1] प्राप्स्यसे इति पाठः।

सोपायत्वात्तच्च परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८॥

मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह । एवं देहातिरिक्तमस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसंधिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि पापं दुःखरूपं संसारं नावाप्स्यसि । संसारबन्धान्मोक्ष्यस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि॥३९॥

एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते । सांख्या बुद्धिः बुद्ध्यावधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यं ज्ञातव्यम् । आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया नत्वेवाहमित्यारभ्य तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्यन्तेन सैषाभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते । "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगा"दिति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमामभिधीयमानां शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह । इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति । अभिक्रम आरम्भः नाशः फलसाधनभावनाशः । आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोपि न विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य स्वधर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात्संसारभयात्त्रायते । अयमर्थः "पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते" इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि नहि फलप्रसवाय भवन्ति प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

व्यवसाऽयात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ॥
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि । इह शास्त्रीये सर्वस्मिन्कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । मुमुक्षुणानुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः । व्यवसायो निश्चयः । सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे[1] देहादतिरिक्तात्मास्तित्वमात्रमपेक्षितम् । नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः । स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेपि स्व-

---

[1] कामनयाधिक्रियत इति वा, कामेनाधिकारो यत्रेति वा, कामाधिकारः काम्यकर्मतदधिकारित्वे वा ।

र्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानां संभवादविरोधाच्च । सेऽयं व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधनविषयतयैका । एकस्मै मोक्षफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव । यथैकफलसाधनतयाग्नेयादीनां षण्णां सेति कर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका तद्वदित्यर्थः । अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपश्वन्नादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः । तत्रापि बहुशाखाः एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि आयुराशास्ते सुप्रजस्त्वमाशास्त इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखात्वं च विद्यते । अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता बहुशाखाश्च । एतदुक्तं भवति । नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयानुष्ठेयानि काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानीति ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ॥
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति । यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलामापातरमणीयां वाचमविपश्चितोऽल्पज्ञा भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्त्तमानां प्रवदन्ति वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादा-

स्तेषु सक्ताः नान्यदस्तीति वादिनः तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादेरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिफलावसानेषु नरजन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां तेषां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥४४॥

तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया वाचा भोगैश्वर्यविषययापहृतात्मज्ञानानां यथोदिता व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ मनसि न विधीयते नोत्पद्यते । समाधीयतेस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः । तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यत इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

एवमत्यन्ताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरतयात्मोपजीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति कथं वा वेदोदितानि[1] त्याज्यतयोच्यन्ते इत्यत्राह । त्रयो

---

[1] एकवचनान्तोपि पाठः ।

गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि । सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते तद्विषया वेदाः तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति । तदैव ते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवशा अनुपायेषु उपायभ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः । अतस्त्रैगुण्यविषया वेदास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव। इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय नान्योन्यसंकीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव । न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः । नित्यसत्त्वस्थः गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत् निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां योगप्राप्तानां च क्षेमं परिपालनं परित्यज्यात्मवान् भव। आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव। अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

नच वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयं यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः यावदेव पानीयं प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते न सर्वम्। एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः वैदिकस्य मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं नान्यत् ॥ ४६ ॥

BVBSCMV

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

अतः सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदेवोपादेयमित्याह । नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित्फलविशेषेण संबन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः । तत्संबन्धितयावगतेषु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः । फल[1]स्य बन्धरूपत्वात्फलरहितस्य केवल[2]स्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च । मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः । त्वयाऽनुष्ठीयमानेऽपि कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि क्षुन्निवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु वा सर्वेश्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते । एवमनुसन्धाय कर्म कुरु । अकर्मण्यननुष्ठाने न योत्स्यामीति यत् त्वयाऽभिहितं न तत्र ते सङ्गोऽस्तु । उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ४७

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८

एतदेव स्पष्टीकरोति । राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु । तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वम् ।

---

[1] फलस्यास्य बन्धहेतुरूपत्वादित्यपि पाठः । [2] केवलस्येत्येतन्न फलराहित्यमात्रपरं फलरहितस्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वेतराप्रयोजनत्वपरं तत्र हेतुर्मदाराधनरूपस्येति ।

योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ॥
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

किमर्थमिदमसकृदुच्यते इत्यत आह । योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वविषयश्च बुद्धियोगस्तद्युक्तात्कर्मणः इतरत्कर्म दूरेणावरं महदेतत् द्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपं वैरूप्यम् उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलं सांसारिकं दुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ शरणं वासस्थानं तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५०

बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसंचिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः कौशलम् अतिसामर्थ्यम् अतिसामर्थ्यसाध्यमित्यर्थः ५०

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः तस्मात्

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति । हि प्रसिद्धमेतत्सर्वासूपनिषत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलम् अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति । तदा[1]स्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चात् श्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

योगे त्विमां शृण्वित्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेषसंस्कृतकर्मानुष्ठानस्य लक्षण[2]भूतं योगाख्यं फलमाह । श्रुतिश्रवणमस्मत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्नासकलेतरविसजातीयनित्यनिरतिशयसूक्ष्म[3]तत्त्वविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन विमलीकृते मनसि यदा निश्चला स्थास्यति तदा योगमात्मावलोकनमवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति । शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति । ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयतीति ॥ ५३ ॥

---

[1] अस्मत्त इति आप्ततमेभ्य इति भावः । [2] उद्देश्यभूतमित्यर्थः । [3] सूक्ष्मात्मविषयेत्यपि पाठः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ५४

एवमुक्ते पार्थो निःसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायाः स्वरूपं स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति । समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकशब्दः । तस्य[1] स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञः किं च भाषणादिकं करोति ॥ ५४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥५५॥

वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते । आत्मन्येवात्मना मनसात्मैकावलम्बनेन तुष्टः तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान् मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ज्ञाननिष्ठा[2] काष्ठेयम्॥५५॥

---

[1] ननु स्थितप्रज्ञ इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृच्छति किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह तस्येति । केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित् प्रकारभूतप्रवृत्तिनिवृत्तिविशिष्टस्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः किं प्रभाषेत इति वाचके किं व्रजेतेति वाचिके पृष्टे किमासीतेति मानसपरं ध्यानार्थत्वादासनस्य । [2] स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाविषयमिति मन्वानश्चतुर्थीयमवस्थेत्याह ज्ञाननिष्ठेति । इयमवस्था वशीकारसंज्ञा ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः॥
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ ५६॥

अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततो[1]ऽर्वाचीना अदूरविप्रकृष्टावस्थोच्यते। प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विग्नमनाः न दुःखी भवति। सुखेषु विगतस्पृहः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि निःस्पृहः वीतरागभयक्रोधः अनागतेषु स्पृहारागस्तद्रहितः। प्रियाविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं तद्रहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतः दुःखहेतुः स्वमनोविकारः क्रोधस्तद्रहितः। एवंभूतो मुनिः आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्॥
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥

ततो[2]ऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते। यः सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेहः उदासीनः प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः सोऽपि स्थितप्रज्ञः॥ ५७॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५८

ततो[3]ऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते। यदेन्द्रियाणि इन्द्रियार्थान् स्प्र-

---

१ अथैकेन्द्रियसंज्ञा तृतीयावस्थोच्यत इत्याह ततोर्वाचीनेति। एवमस्यास्तृतीयावस्थाया उद्वेगस्पृहादिविरहसाम्येप्यौत्सुक्यमात्रक्षमेवासनाशेषस्य भस्मच्छन्नदहनवदऽवस्थितत्वाच्चतुर्थावस्थेति विशेषः। २ अथ व्यतिरेकसंज्ञा द्वितीयावस्थोचित इत्याह ततोर्वाचीनदशेति। ३ अथ यतमानसंज्ञा प्रथमादशोच्यत इत्याह ततोर्वाचीनदशेति।

ष्टुमुद्युक्तानि तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्येव स्थापयति सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥
रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरत्र निष्पाद्या । इदानीं ज्ञाननिष्ठाया दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह । इन्द्रियाणामाहारो विषयाः निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषयाः विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते । रसो रागः विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा विनिवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते । अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शनाधीनः आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्राप्या[1] ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१॥

सर्वस्य[2] दोषस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेतसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य

---

[1] दुष्प्रापेति पाठः ।

[2] सर्वस्य अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः ।

समाहित आसीत। मनसि मद्विषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति। ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति। उक्तं[1] च "यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः। तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषमि"ति। तदाह "वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिते"ति ॥ ६१ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२

अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनसः इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात्। ध्यायतो विषयान्पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो जायते। सङ्गात्संजायते कामः कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा। पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः। कामात् क्रोधोऽभिजायते कामे वर्तमाने विषये चासन्निहिते सन्निहितान्पुरुषान् प्रति एभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता तया सर्वं करोति। ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति। स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः आत्मज्ञाने यो व्यवसायः

---

[1] यथोक्तम्।

कृतस्तस्य नाशः स्यात् । बुद्धिनाशात् पुनरपि संसारे निमग्नो नष्टो भवति ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसः शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशेषकल्मषतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा विधेयमनाः । प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः । तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्मयि पर्यवतिष्ठते अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना ॥
नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

मयि संन्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियदमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अत एव तस्य तद्भावना च न संभवति । विविक्तात्मानमभावयतो विषयस्पृहा-

शान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७॥

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह । इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां विषयेषु वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनोनुविधीयते । पुरुषेणानुवर्त्यते तन्मनोस्य विविक्तात्मप्रवणां प्रज्ञां हरति विषयप्रवणतां करोतीत्यर्थः । यथाम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८

तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो निगृहीतानि तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

---

१ यत्तच्छब्दयोर्मनोविषयत्वमेवोक्तं प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रसाधनत्वात् मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् । बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावाच्च यद्येकं क्षरतीन्द्रियमिति मनुवचनं तु मनसोनुक्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यासादेकशब्दबलाच्च निर्धारणार्थतैव नच तत्तुल्यत्वमस्यापि वाक्यस्य निर्बन्धनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्याद्युक्तं विधीयत इत्यस्य कर्त्रपेक्षं पूरयति पुरुषेणेति ।

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह । या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेवाप्रकाशिका । तस्यामात्मविषयायां बुद्धाविन्द्रियसंयमी । प्रसन्नमना जागर्ति । आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेवाप्रकाशिका भवति ॥६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

यथात्म[१]नैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेया आपः प्रविशन्ति । आसामपां प्रवेशेप्यप्रवेशे वा समुद्रो न कञ्चनविशेषमापद्यते । एवं सर्वे कामाः शब्दादिविषया यं संयमिनं प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतां यान्ति स शान्तिमाप्नोति । शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी यः शब्दादिभिर्विक्रियते स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

काम्यन्त इति कामाः । शब्दादयो विषयाः यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान् विषयान् विहाय तत्र निःस्पृहः ममतारहितश्च अ-

---

[१] स्वेन इत्यपि पाठः ।

नात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्य-
योगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विकाऽसङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका। ईदृशीं कर्मस्थितिं प्राप्य न विमुह्यति न पुनः संसारमाप्नोति। अस्यां स्थित्यामन्तिमेपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति सुखैकतानमात्मानमाप्नोतीत्यर्थः। एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य तन्मोहशान्तये नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका चासङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता। तदुक्तं "नि[2]त्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः। द्वितीये स्थितधीलक्ष्या प्रोक्ता तन्मोहशान्तये" इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

---

१ स्थितधीर्लक्षणं यस्याः स्थितधीलक्षणा ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः। २ सांख्यया बुद्ध्याऽवतारणीयमात्मत्वं सांख्यं तद्विषय

अथ
तृतीयोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

तदेवं मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यं तदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यता ज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तं प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्राप्तुरात्मनः स्वरूपदर्शनं यस्तमात्मान-

---

बुद्धिः सांख्यधीः नित्यात्मगोचरेति तद्विवरणं प्रथमप्रासाङ्गिककर्मेहाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् स्थितधीः स्थितप्रज्ञता ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः सा साध्यत्वेन लक्षं यस्यास्सा तथोक्ता तन्मोहशान्तये उक्तप्रकारस्यार्जुनस्य देहात्मादिभ्रमनिवृत्त्यर्थमिति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहरक्षायाम् ।

[१] एकान्तो निश्चयः एकान्तः तन्निबन्धना भक्तिरैकान्तिकी ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरफलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैकनिष्ठत्वम् उक्तंच "ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताःस्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फल" मित्यादिविनाशाभावोऽत्यन्तशब्देन विवक्षितः अतोत्र फलदशायामप्यनिवर्त्यत्वमात्यन्तिकत्वम् ।

मनुविद्य विजानातीत्युक्त्वा जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य "एवमेवैष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् । अत्राप्यध्यात्मयोगाधिगमेन "देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"इत्येवमादिषु देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याङ्गतयाऽध्यात्मयोगाधिगमेनेति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय "न जायते न म्रियते वा विपश्चि"दित्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य अणोरणीयानित्यारभ्य "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा"मित्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य "विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद"मिति परविद्याफलेनोपसंहृतम् । अतः परमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्च्यते । यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि एतदुक्तं भवति ज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनं कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिषाधयिषितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अतो व्यामिश्रवाक्येन मां मोहयसीवेति मे प्रतिभाति तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्मसाधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्यात्मनः श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

पुरोक्तं[१] न सम्यगवधृतं त्वया पुराप्यस्मिन् लोके विचित्राधिकारिसंपूर्णे द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसंकीर्णैव मयोक्ता न हि सर्वो लौकिकः पुरुषः संजातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपि त्वनभिसंहितफलेन केवलपरमपुरुषाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तमनोमलोव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति । "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति परमपुरुषाराधनैकवेषता कर्मणां वक्ष्यते इहापि कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादिनानभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः प्रजहाति यदा का-

---

१ पूर्वोक्तमित्यपि पाठः ।

मानेत्यादिना ज्ञानयोग उदितः । अतः सांख्यानामेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता योगिनां तु कर्मयोगेन । संख्या बुद्धिस्तद्युक्ताः सांख्याः आत्मैकविषयया बुद्ध्या युक्ताः सांख्याः अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगाधिकारः अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगाधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं नापि व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां संजातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह । न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठामाप्नोति सर्वेन्द्रियव्यापाराख्यकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थः । नचारब्धस्य शास्त्रीयस्य कर्मणः त्यागात् यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनमेवास्य कर्म्मणः सिद्धिरतस्तेन विना तां न प्राप्नोति अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकात्मनिष्ठा दुःसंपाद्या ॥ ४ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

---

१ नैष्कर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषः स्यात् अतो निष्कामी निष्क्रान्तकर्म्मयोगः पर्यवस्थितकर्मयोगज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह ज्ञाननिष्ठामिति ।

एतदेवोपपादयति न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति न किंचित्करोमीति व्यवसितोपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसमुद्भवैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राक्तनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन संपाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तोपि मिथ्याचारो भवतीत्याह । अविनष्टपापतया अजितबाह्यान्तःकरण आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतयात्मनि विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते अन्यथा संकल्प्यान्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते आत्मज्ञानायोद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अतः पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणीन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते सोऽसंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंसृष्टेन हि व्याप्तं कर्म प्रकृतिसंसृष्टत्वमनादिवासनया नियतत्वेन सुशकत्वादसंभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः कर्मैव कुरु अकर्मणो ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति प्रक्रमात् । अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशकत्वात् सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठायाः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसंधानमनन्तरमेव वक्ष्यते अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात्स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न सिद्ध्यति यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं कार्यं न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम् "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति" रित्यादिश्रुतेः । "ते त्वघं भुञ्जते पापा"इति च वक्ष्यते। अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रा न सेत्स्यति यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिककर्मावश्यं कार्यम् यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतं यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशकोऽप्रमादश्च अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् तस्मात् त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

---

१ केन किन्निबन्धनाव्याप्तिरित्यत्राह प्रकृतिसंसृष्टेनेति ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

एवं तर्हि द्रव्यार्जनादिकर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह । यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूतात् द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति अतस्त्वं यज्ञाद्यर्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर तत्र आत्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गस्तस्मात्सङ्गान्मुक्तः सन् समाचर एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञाद्यर्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनां समुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सहयज्ञाः[1] प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यताम् अयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषमाह । "पतिविश्वस्येत्यादि" श्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवशाः उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेतनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकः तदुज्जिजीवयिषयाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्तये यज्ञैः सह ताः सृष्ट्वैवमुवाच अनेन यज्ञेन प्रस-

---

[1] सहयज्ञैरिति पाठस्तात्पर्यचन्द्रिकायाम् ।

विष्यध्वम् आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवत्वित्यर्थः ॥ १० ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

कथं अनेन देवताऽराधनभूतेन देवान्मच्छरीरभूतान्मदात्मकानाराधयता "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ते"ति वक्ष्यते यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनापेक्षितान्नपानाद्यैर्युष्मान् पुष्णन्तु एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ११

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवा इष्टान् भोगान् वो दास्यन्ते परमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्तीत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगांस्तेभ्यो न प्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः चौर्यं हि नाम अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिक्लृप्ते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रमपि तु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

---

१ इष्टान् भोगान् वो दास्यन्त इत्यनन्तर परमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां वः ये इष्टा भोगास्तान् भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्त इत्यपि क्वचित्पाठः ।

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥
ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३॥

तदेव विवृणोति। इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विमुच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते ते त्वनादिकालोपचितकिल्बिषैः उपार्जितैः किल्बिषैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्विमुच्यन्ते ये तु परमपुरुषेणेन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानामात्मार्थतयोपादाय विपच्याश्नन्ति ते पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते अघपरि[1]णामित्वादघमित्युच्यते आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पच्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्यतामननुवर्तने च दोषमाह । अन्ना[2]त्सर्वाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्यादन्नसंभव इति सर्वलोकसाक्षिकं यज्ञात्पर्जन्यो भवतीति च शास्त्रेणावगम्यते "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृ-

---

[1] अघपरिणामित्वात् अघहेतुत्वादित्यर्थः आत्मार्थं पचमानस्य पूर्वकिल्बिषनिवृत्त्यभावादात्मावलोकनवैमुख्यम् उत्तरोत्तरकिल्बिषहेतुत्वात् च पुनर्नरकप्राप्तिरिति केवलाघो भवति केवलादीति वचनाभिप्रेतमाह नरकायैवेति न पुनरैहिकायामुष्मिकाय वा सुखायेति भावः ।

[2] पर्जन्यशब्देनात्र पर्जन्यकार्य्यं वर्षं लक्ष्यतेऽग्नावित्यादौ वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्ययमंशो लोकसिद्धान्तत्वादनुपात्तः ।

ष्टेरन्नं ततः प्रजे"त्यादिना यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृपुरुषव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपशरीरं तदेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा इहापि "मम योनिर्महद्ब्रह्मे" ति वक्ष्यते अतः कर्म ब्रह्मोद्भवमिति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा अन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम् अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्र भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि पर्जन्यादन्नं यज्ञात्पर्जन्यः यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपात् कर्मणः कर्म च सजीवात् शरीरात् सजीवं शरीरं च पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानमिह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानकर्मयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति न प्रवर्तयति स यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽघायुर्भवति अघारम्भायैवास्यायुरघपरिणामं वा उभयरूपं वा सोऽघायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति

नात्मारामः इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति यज्ञशिष्टवर्द्धितदेहमनस्त्वेनोद्रिक्तरजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्यैव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह । यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः आत्मनैव तृप्तो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः आत्मन्येव सन्तुष्टो नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादित्रनृत्यादौ धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः न किंचित् प्रयोजनम् अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः । असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेषु आकाशादिषु भूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधनतया वा व्यपाश्रयः यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः स हि मुक्त एव ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशकत्वादप्रमादत्वात्तदन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि देहयात्रायाः कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिवृत्तौ श्रेयान् तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्ति कर्मैव समाचर असक्तः कार्यमिति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकं च कर्मानुचरन् पुरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोत्यात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान् अत एव हि जनकादयो राजहर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः आत्मानं प्राप्तवन्तः। एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् इदानीं विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते लोकसंग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञातृतयानुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति तत्तदेवाकृत्स्नविज्जनोप्याचरति अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो य-

त्समाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नविल्लोकोऽनुतिष्ठति अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयम् अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न मे सर्वेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्ति यतोऽनवाप्तं कर्मणावाप्तव्यं न किंचिदप्यस्ति अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

अहं सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलः स्वच्छन्दतो जगदुपकृतये मर्त्यो जातोपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितः सर्वदा यदि न वर्तेयं मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूनोर्वर्त्माकृत्स्नविदः शिष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते ते च स्वकर्तव्याननुष्ठानेनाकरणे प्रत्यवायेन चात्मानमनुपलभ्य निरयगामिनो भवेयुः ॥ २३ ॥

---

१ पूर्वश्लोकात्त्रिषु लोकेष्विति निर्देशात् सर्वावतारपरः अयन्तु मनुष्या इति दर्शनात् कृष्णावतारसाधारणः तस्मादहमिति निर्देशस्यैश्वरस्वभावसमुचितकृष्णावतारासाधारणाकारविषयतामाह सर्वेश्वर इत्यादिभिः ।

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम् एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्सीदेयुः नष्टा भवेयुः; शास्त्रीयाचाराणामपालनात्सर्वेषां शिष्टानां संकरस्य च कर्ता स्याम् अत एवेमाः प्रजा उपहन्याम् एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनः सन् शिष्टतया यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टाश्च मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायामनधिकुर्वन्तो विनश्येयुः अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥
कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्ताश्चकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५॥

अविद्वांसः आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धाः आत्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथात्मदर्शनाय कुर्वते तथाऽत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्योपि व्यपदेश्यः शिष्टो लोकरक्षणार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

अज्ञानात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन क-

र्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यथात्मावलोकनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् किं तर्हि आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मैवाचरन् सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदां [1]प्रीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति । प्रकृतेर्गुणैस्सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहंकारविमूढात्माहं कर्तेति मन्यते अहंकारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहंकारविमूढात्मा अहंकारो नामानहमर्थे प्रकृतावहमित्यभिमानस्तेनाज्ञातात्मस्वरूपो गुणकर्मस्वहं कर्तेति मन्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

गुणकर्मविभागयोः सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणाः सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मस्वहं कर्तेति न सज्जते ॥ २८ ॥

---

[1] जोषयेदित्यस्यार्थः प्रीतिं जनयेत् "जुषी, प्रीतिसेवनयो"रिति धातुः कर्मसङ्गिनः पुरुषान् सर्वकर्म्माणि जोषयेदित्यन्वयः ।

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥२९॥

अकृत्स्नविदः स्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंसृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढाः गुणकर्मक्रियास्वेव सज्जन्ते न तद्विविक्तात्मस्वरूपे अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः एवंभूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित्स्वयं ज्ञानयोगावस्थाने न विचालयेत् ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो मन्दान् जोषयेदित्यर्थः। ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् अतो व्यपदेश्यो लोकसंग्रहाय कर्मैव कुर्यात् प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः गुणेषु[1] कर्तृत्वानुसंधानं चेदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वमपि तु गुणसंबन्धकृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतमित्यनुसंधानम् ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरू-

---

[1] अचेतनानां कथं ज्ञानचिकीर्षावन्न लक्षणं कर्तृत्वमिति शङ्काव्युदासादाह गुणेष्विति।

पणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते । मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा संन्यस्य निराशीर्निर्ममो विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं कर्म कुरुष्व आत्मनि यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा । अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मानं वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । सत आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्यं तच्छरीरभूतमेनमात्मानं परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते स्मृतयश्च "प्रशासितारं सर्वेषा"मित्याद्याः "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्त्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये"ति वक्ष्यते । अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे संन्यस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीस्तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैरेव करणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयति इत्यनुसंधाय कर्मसु ममतारहितः प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयेन कथमहं भविष्यामीत्येवं भूतान्तर्ज्वरनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धान् मोचयतीति स्मरन् सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः ।

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्। पतिं विश्वस्य" इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१

अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोर्थ इत्याह। ये मानवाः आत्मनिष्ठशास्त्राधिकारिणः अयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्तोपि अस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना भवन्ति ये चाश्रद्दधानाः अप्येवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यसूयन्ति अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषदर्शिनो न भवन्तीत्यर्थः। ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालप्रारब्धैः कर्मभिर्मुच्यन्ते तेपि कर्मभिरित्यपिशब्दादेषां पृथक्करणम् इदानीमननुतिष्ठन्तोऽपि अस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना अनभ्यसूयवश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापा अचिरेणेममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्दधानानामभ्यसूयतां च दोषमाह। ये त्वेतत्सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नैवमनुसंधाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते ये च न श्रद्दधते ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढांस्तत एव नष्टानचेतसो विद्धि

चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः। तदभावादचेतसः विपरीतज्ञाना सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥३३॥

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादितरस्य दुःशकत्वात्सप्रमादत्वाच्छरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्षत्वात्कर्मयोग एव कर्तव्यः व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्य इति चोक्तम् अतःपरमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुःशकतया सप्रमादतोच्यते प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वदा[1]नुसंधेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते कुतः प्रकृतिं यान्ति भूतानि अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति तानि वासनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो[2] निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

---

[1] सर्वदेति अफलावाप्तेरित्यर्थः।

[2] शास्त्रकृत इति अनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गकृतापरोक्षार्थभङ्गुरदेहात्मभ्रमजनिताम् अत्यन्तप्रपञ्चितां वासनामद्यतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः निग्रह इति नियमनमित्यर्थः।

प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह । श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततदनुबुभूषारूपो रागो वर्जनीयो व्यवस्थितः तदनुभवे प्रतिहते वा वर्जनीयो यो द्वेषो व्यवस्थितः तावेव[1] ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु नियोजयतः ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति तयोर्न वशमागच्छेत् ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत् तौ रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जयौ शत्रू आत्मज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥ ३४ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अतः सुशकतया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दुःशकतया परधर्मभूतज्ञानयोगात्सगुणादपि किंचित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादाच्छ्रेयान् स्वेनैवोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मणि वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः अनन्तरायहततया[2]नन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः ३५

---

[1] ततः किमिति शङ्कायां सदृशं चेष्टत इत्यनेनैकीकृत्यानुसंधानतात्पर्यार्थमाह तावेवमिति एवमुक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः ।

[2] अनन्तरायहततयेति इन्द्रियाणामनुभूतसजातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तविच्छेदाभावादित्यर्थः । अव्याकुलत्वमत्राविकलत्वम् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इवाचरति ॥ ३६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७॥

अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य प्रारब्धज्ञानयोगस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयोऽयं कामो महाशनः सर्वविषयेष्वेनमाकर्षति एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहननहेतुभूतचेतनान्प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु प्रवर्तयति एवं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽदर्शो मलेन च ॥
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

यथा धूमेन वह्निराव्रियते यथा चादर्शो मलेन यथाचोल्बेन वृतो गर्भस्तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवरणप्रकारमाह । अस्य जन्तोर्ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानम् एतेन कामकारेण[१] विषयव्यामोहजेन नित्यवैरिणावृतं दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेणानलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमनुतिष्ठतीत्यत्राह । अधितिष्ठत्येभिरयं कामः आत्मानमिति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम् एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहिनं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति विविधं मोहयति आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपशत्रुर्विषयाभिमुख्यकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोति तस्मात् प्रकृतिसंसृष्टतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापाररूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्यैनं ज्ञानवि-

---

[१] कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृहीतरूपत्वे सिद्धे तद्भ्रमव्युदासायोक्तं कामकारेणेति । योग्यैर्लब्धैरलंभावराहित्यमनलशब्दार्थः । "तृष्णातिनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते" इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूरशब्दविवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वा अनलशब्दोऽग्निपर्यायः कामे गौणः न ह्यग्नेर्विषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात् तद्वदिति भावः ।

ज्ञाननाशनम् आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह । ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः यत इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेष्वात्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न भवति मनसस्तु परा बुद्धिः मनसि विषयान्तरविमुखेपि विपरीताध्यवसायप्रवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपीच्छापर्यायः कामो रजःसमुद्भवो वर्तते चेत्स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषयेषु वर्तयित्वात्मज्ञानं निरुणद्धि तदिदमुच्यते यो बुद्धेः परतस्तु स इति बुद्धेरपि यः परः स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानविरोधिनं बुद्ध्वात्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्यैनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ
चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात्कर्मयोग एव कार्यः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकं कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तं विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्।चतुर्थे त्विदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं तद्भेदाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते । प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते। योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् । मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान् । विवस्वांश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकवे इत्येवं संप्रदायपरम्परया

प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राजर्षयो विदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥
भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः सपरिकरः सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं वा न शक्यम् । यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ ३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

अपरं जन्म भवतो परं जन्म विवस्वतः ॥
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच। कालसंख्यायाः अपरमस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म विवस्वतश्च कालसंख्यया परमष्टाविंशतिचतुर्युगसंख्यातं त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथमेतदसम्भावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयाम्। ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यते। इति नात्र कश्चिद्विरोधः। न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति य एवं वक्ष्यति "परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे" इति युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृत् श्रुतम् " कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिप्रभवाप्ययः ।

कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचर" मित्येवमादिषु कृष्णस्य हि कृते कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः। अत्रोच्यते जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवतनयं पार्थः। जानतोप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः। निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य चावाप्तसमस्तकामस्य कर्मपरवशादेव मनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालवत् मिथ्या किंवा सत्यं सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः किमात्मकोयं देहः कश्च जन्महेतुः कदा च जन्म किमर्थं वा जन्मेति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तं बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानीति वचनात् तव चेति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

आत्मनोऽवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह। अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिसर्वपारमैश्वर्यप्रकारमजहन्नेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठायात्ममायया संभवामि। प्रकृतिः स्वभावः स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया संभवामीत्यर्थः। स्वरूपं तु "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। क्षयं तमस्य रजसः पराके। य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयोऽमृतो

हिरण्मयः । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधिभारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः महारजतं वासो” इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया आत्मीयया मायया । मायावयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायोत्र मायाशब्दः । तथा चाभियुक्तप्रयोगः “मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभ”मिति । आत्मीयेन ज्ञानेनात्मसंकल्पेनेत्यर्थः। अतोपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैश्वरं स्वभावमजहदेव स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसंकल्पेन देवादिरूपः संभवामि तदिदमाह “अजायमानो बहुधाभिजायते” इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन्देवादिरूपेण स्वसंकल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः । “बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत”इति पूर्वापराविरोधाच्च ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽत्मानं सृजाम्यहम्॥ ७॥

जन्मकालमाह । न कालनियमोऽस्मत्संभवस्य । यदा यदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयावस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति । यदा यदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसंकल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

पुनर्जन्मनः प्रयोजनमाह। साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसराः मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणामवाङ्मनसगोचरतया मद्दर्शनादृते स्वात्मधारणपोषणादिसुखमलभमाना अणुमात्रकालमपि कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकधर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन तस्य स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे संभवामि। कृतत्रेतादियुगे विशेषनियमोपि नास्तीत्यर्थः॥ ८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः॥
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥९॥

एवं कर्ममूलभूतहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यमप्राकृतं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति मामेव प्राप्नोति मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपाप्मा अस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति॥ ९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः॥
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥ १०॥

तदाह। मदीयजन्मकर्म तत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं

संवृत्ताः। तथा च श्रुतिः। "तस्य धीराः परिजानन्ति योनि"मिति। धीराः धीमतामग्रेसरा एव तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि। अपि तु मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते तान्प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मां दर्शयामि। किमत्र बहुना सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैः चक्षुरादिकरणैः सर्वशः स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह। सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं काङ्क्षमाणा इन्द्रादिदेवताः यथाशास्त्रं यजन्ते आराधयन्ति। न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते। कुत एतत् यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्या सिद्धिर्भवति। मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादिलोकप्रदर्शनार्थः। सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयतया अविवे-

---

१ कर्मणां सिद्धिमित्यत्र कर्म्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्तं फलमिति।

किनः क्षिप्रफलाभिकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते। न तु कश्चित्संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

यथोक्तकर्मारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह। चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तद[1]नुगुणशमादिकर्मविभागेन च प्रविभक्तं मया सृष्टं सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थं मयैव रक्ष्यते मयैवोपसंह्रियते। तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमपि अकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते॥१४

कथमित्यत्राह। यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मां संबध्नन्ति न मत्प्रयुक्तानीमानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्तानीत्यर्थः। अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता। यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं [2]फलस-

---

[1] सत्त्वादिमूलत्वात्सर्वव्यापाराणां तदनुगुणेत्युक्तम् "तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तम"मित्यादिगुणविभागः। ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिकर्मविभागः। शमादिकर्म्मेति शमादिकमनुष्ठेयमित्यर्थः।
[2] फलसङ्गादिहेतुशब्दो बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरेण स्वकर्मविशेषकः। फलसङ्गादिहेतुभिरिति वा पाठः।

ङ्गादिहेतुस्वकर्मानुगुणं भुञ्जते सृष्ट्यादिकर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा। तथा सूत्रकारः "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति तथाऽह भगवान् पराशरः "निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्मणि। प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः॥ निमित्तमात्रमुक्त्वेदं नान्यत्किंचिदपेक्ष्यते। नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता"मिति। सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव। अतो निमित्तमात्रमुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषमुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तुदेवादिविचित्रभावेनान्यदपेक्षते स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादिवस्तुभावमुपनीयत इत्यर्थः।एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च यो मामभिजानाति स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः फलसङ्गप्राचीनकर्मभिर्न संबद्ध्यते मुच्यते इत्यर्थः॥ १४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः॥
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्॥ १५॥

एवं मां ज्ञात्वापि मुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतम्। तस्मात्त्वमुक्तप्रकारं मद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु॥ १५॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः॥
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६

वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह । मुमुक्षूणामनुष्ठेयं कर्म किं स्वरूपम् अकर्म च किम् अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञानमुच्यते । अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किंस्वरूपमित्युभयत्र कवयो विद्वांसोऽपि मोहिताः यथार्थतया न जानन्ति । एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वाऽनुष्ठायाशुभात्संसारबन्धान्मोक्ष्यसे कर्तव्यं कर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह । यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मणः स्वरूपं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मरूपेण तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण विविधतामापन्नं कर्म विकर्म अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना दुर्ज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः विकर्मणि च बोद्धव्यम् । नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं त्रैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसंधानं तदेतद्व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह । अकर्मशब्देनात्र कर्मेतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत् अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत् । किमुक्तं भवति क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्ये-

त्तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसंधानेन तदुभयं संपन्नं भवति। एवमात्मयाथात्म्यानुसंधानगर्भं कर्म यः पश्येत्स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित् मनुष्येषु स युक्तः मोक्षार्हः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह। यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामवर्जिताः फलसङ्गरहिताः संकल्पवर्जिताश्च। प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं संकल्पः। प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः तमेवं कर्म कुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणमाहुः तत्त्वज्ञाः। अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥

एतदेव विवृणोति। कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तो नित्ये स्वात्मन्येव तृप्तः निराश्रयः अस्थिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति। स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्कर्म करोति कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते । निराशीः निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म कुर्वन्किल्बिषं संसारं नाप्नोति । ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ॥
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते॥२२॥

यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसंतुष्टः द्वन्द्वातीतः यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनीयशीतोष्णादिसहः विमत्सरः अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समचित्तः कर्मैव कृत्वापि ज्ञाननिष्ठां विनापि न निबद्ध्यते न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्तेन विगततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलपरिग्रहविमुक्तस्योक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिवृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते निःशेषं क्षीयते ॥ २३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसंधानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् । इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसंधानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह । हविर्विशेष्यते अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणम् स्रुगादितद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतम् इति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते स ब्रह्मकर्मसमाधिः । तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यं ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यं मुमुक्षूणां क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥२४॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह । दैवं देवार्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते सेवन्ते । तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकम् आज्यादिद्रव्यं यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन स्रुगादिना जुह्वति । अत्र यज्ञशब्दो हविःस्रुगादियज्ञसाधने वर्तते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति ॥२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । शब्दादीन्

विषयान् अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अन्ये ज्ञानदीपिते मनःसंयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति । मनसा इन्द्रियप्राणानां कर्मप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥ २८ ॥

केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्यादाय देवार्चने प्रयतन्ते केचिच्च दानेषु केचिच्च यागेषु केचिच्च होमेषु [1]एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति [2]योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थे पुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः केचि-

---

[1] ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् निरर्थकं पुनर्वचनमिति चेन्न द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि संग्रहात् । पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात् तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यं तदपि न अर्चनदानयागहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसंग्राहकसूचनार्थतया न्यायार्जितं द्रव्यसाध्यत्वज्ञापनार्थतया च सामान्यशब्दोपयोगात् तदेतदभिप्रेत्योक्तम् एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । [2] योगयज्ञा इत्यत्र योगः प्राप्तिरित्यर्थः सा चात्र पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह पुण्यतीर्थेति ।

त्स्वाध्यायपराः स्वाध्यायाभ्यासपराः केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः यतयो यतनशीलाः शंसितव्रताः दृढसंकल्पाः ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥
प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति । तेच त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भकभेदेन अपाने जुह्वति प्राणमिति पूरकः। प्राणेऽपानमिति रेचकः । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणानपानेषु जुह्वतीति कुम्भकः। प्राणायामपरेषु त्रिष्वप्यनुषज्यते द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वेत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठास्तत एव क्षपितकल्मषाः ॥२९॥३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१

यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं च ब्रह्म यान्ति । अयज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य नायं लोकः न प्राकृतलोकः प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थः स सिध्यति कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुषार्थः परमपुरुषार्थतया मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थोऽयं लोक इति निर्दिश्यते स हि प्राकृतः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे वितताः आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान्विद्धि अहरहरनुष्ठीयमान[1]नित्यनैमित्तिककर्मसक्तान् विद्धि एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३॥

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तं तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यमाह। उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशाज्ज्ञानमयोंऽशः श्रेयान् सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते तदेव ह्यभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४॥

तदात्मविषयं ज्ञानमविनाशि तु तद्विद्धीत्यारभ्य एषा तेऽभिहितेत्यन्तेन मयोपदिष्टं मद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं काले प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि साक्षा-

---

[1] नित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धीत्यनन्तरं तान् सर्वानेवं ज्ञात्वेति पाठोपि दृश्यते क्वचित् ।

त्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिः सेविताः ज्ञानबुभुत्सया परितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥ ३४॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

आत्मयाथात्म्यविषयसाक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेवं देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न यास्यसि येन देवमनुष्याद्याकारेणाननुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यं प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते "निर्दोषं हि समं ब्रह्मे"ति अथो मयि सर्वाणि भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि मत्स्वरूपसाम्याच्च परिशुद्धस्य सर्वस्य आत्मवस्तुनः इदं ज्ञानमुपाश्रित्य "मम साधर्म्यमागता" इति हि वक्ष्यते "तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय,निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" त्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परं स्वरूपसाम्यमवगम्यते अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

---

१ सर्वाणि भूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह यतस्तवेति ।

यद्यपि[1] सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि सर्वं पूर्वार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लुवेनैव संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

सम्यक् प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसमुच्चयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादिकालप्रवृत्तानेककर्मसंचयं भस्मीकरोति ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते तस्मादात्मज्ञानं सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः । तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानं ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तदेव स्पष्टमाह । एवम्[2] उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वा चोपादिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावांस्तत्परस्तत्रैव नियमितमनास्तदितरविषयात्संयते-

---

[1] चेच्छब्दपर्यायो यदिरपिश्च संहतौ यद्विषयौ तद्विषयावत्रापि चेदित्येतावद्व्यञ्जनाय यद्यपीत्युक्तं पापकृत्तमशब्दप्रतियोगित्वात् । पापेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषाविषयः पापमात्रेवाहितौ पञ्चमी ।

[2] अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चेति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि श्रद्धावांश्चेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं तत्र तादृशभेदव्यञ्जनार्थं श्रद्धोत्पत्तिसिध्यर्थं चोक्तम् उपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वेति ।

न्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति परं निर्वाणं प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०

अज्ञः एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्दधानः अत्वरमाणः उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयितमनाः विनश्यति नष्टो भवति अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतलोको नास्ति नच परः धर्मार्थकामादिपुरुषार्थाश्च न सिद्ध्यन्ति कुतो मोक्ष इत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात्सर्वेषां पुरुषार्थानां शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् अतः सुखलवभागित्वम् आत्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतामापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संछिन्नसंशयम् आत्मवन्तं मनस्विनमुपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतप्राचीनानन्तकर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे कर्मसंन्यासयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्स्थमात्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचितगीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ

पञ्चमोऽध्यायः।

॥ अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तं ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्सुकरत्वान्निरपेक्षत्वाज्ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्। इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैघ्र्यात्कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसंधानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च परिशोध्यते। कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि। एतदुक्तं भवति। द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं

कर्मयोग एव कार्यः कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञानयोगाधिकारदशामापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षात्मप्राप्त्यैकसाधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससीति तत्रैव तयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छ्रैष्ठ्याच्च श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मसंन्यासाज्ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ॥
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

कुत इत्यत आह । यः कर्मयोगी तदन्तर्गत आत्मानुभवतृप्तः तद्व्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति तत एव किमपि न द्वेष्टि तत एव द्वन्द्वसहश्च स नित्यसंन्यासी नित्यज्ञाननिष्ठ इति ज्ञेयः स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह । ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात् पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति ते बालाः

अनिष्पन्नज्ञानाः न पण्डिताः नतु कृत्स्नविदः कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति ज्ञानयोगस्त्वात्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः।उभयोरात्मावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेनैकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

एतदेव विवृणोति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैर्यदात्मावलोकनरूपफलं प्राप्यते तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं सांख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

इयान् विशेष इत्याह । संन्यासो ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगादृते प्राप्तुमशक्यः योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिरात्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा न चिरेणैवाल्पकालेनैव ब्रह्माधिगच्छत्यात्मानं प्राप्नोति ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति दुःखसाध्यत्वाद्दुःखप्राप्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानस्तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्याप्त-

मनस्त्वेन सुखेन विजितमनास्तत एव जितेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसंधाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानामात्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा आत्मयाथात्म्यमनुसंदधानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वाऽसंभवात् । प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति "निर्दोषं हि समं ब्रह्मे"त्यनन्तरमेव वक्ष्यते स एवंभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते न संबध्यते अतः अचिरेणात्मानमाप्नोतीत्यर्थः । यतः सौकर्यात् शैघ्र्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान् ॥ ७ ॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अतस्तदपेक्षितं शृणु । एवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च स्वस्य विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन्ननुसंदधानो नाहं किंचित् करोमीति मन्येत ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसंबन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते "मम योनिर्महद्ब्रह्मे"ति हि व-

क्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेनेन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ पश्यन् शृण्वन्नित्यादिनोक्तप्रकारेण कर्माण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा "नैव किंचित्करोमी"ति यः कर्माणि करोति स प्रकृतिसंसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण संबन्धहेतुना पापेन न लिप्यते पद्मपत्रमिवाम्भसा यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते तथा न लिप्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ११॥

कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धनाविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्॥
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥१२॥

युक्त आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति स्थिरामात्मानुभवरूपां निर्वृतिमाप्नोति अयुक्तः आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन्नित्यं कर्मभिर्बध्यते नित्यसंसारी भवति अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि संन्यस्यात्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वीतेत्युक्तं भवति॥ १२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अथ देहाकारपरिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसंन्यास उच्यते । आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहसंबन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे संन्यस्य वशी देही स्वयं देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहेनैव कारयन् सुखमास्ते ।। १३ ।।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।। १४ ।।

साक्षादात्मनः स्वाभाविकरूपमाह । अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिफलसंयोगं चायं प्रभुरकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति कस्तर्हि स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ।। १४ ।।

नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः ।।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।। १५ ।।

कस्यचित्स्वसंबन्धितयाभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति कस्यचित्प्रतिकूलतयाभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति यतोयं विभुः न काचित्कः न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः अत एव न कस्यचित्संबन्धी न कस्यचित्प्रतिकूलश्च सर्वमिदं वासनाकृतम् एवं स्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनो-

त्पद्यते अज्ञानेनावृतं ज्ञानं ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वायास्य ज्ञानमावृतं संकुचितं तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगः तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना तदुचितकर्मवासना च वासनातो विपरीतात्माभिमानः कर्मारम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

"सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि" "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा" "नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्र" मिति पूर्वोक्तं स्वकाले संगमयति। एवं वर्तमानेषु सर्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेनात्मविषयेणाहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंशयरूपाज्ञानं नाशितं तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति तेषामिति[1]। विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम् "न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेम"इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तं [2]न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात्।

---

१ भेदव्यपदेशबलादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः मध्ये मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयतां दर्शयतितेषामिति। विनष्टाज्ञानानामिति नहीदं बहुत्वं भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः। २ सत्यमिथ्योपाधिकृतभेदवादिनोर्भास्करशङ्करयोर्मतमनूद्य परिहरति न चेदिति। मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृ-

तेषामादित्यवज्ज्ञानमिति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च तत एव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा संकोचः मोक्षदशायां विकाशश्चोपपन्नः ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तद्बुद्धयस्तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः तदात्मानस्तद्विषयमनसः तन्निष्ठास्तदभ्यासनिरताः तत्परायणास्तदेव परमयनं येषां ते एवमभ्यस्यमानेन ज्ञानेन निर्धूतप्राचीनकल्मषास्तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते स आत्मा अपुनरावृत्तिः स्वेन रूपेणावस्थितः तमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गोहस्तिश्वपचादिषु अत्यन्तवि-

त्तैरिति शङ्करं प्र[illegible]वर्थः । इतरं प्रत्यज्ञानशब्दवाच्यस्य कर्मादेर्विनाशे तन्निमित्तशरीराद्यन्तःकरणाद्युपाधिनिवृत्तेरित्यर्थः । शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रवादं दूषयितुं शुद्धदशायां ज्ञातृत्वं सिद्धमिति दर्शयाति तेषामिति । संबन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकगर्भेति व्यतिरेकनिर्देशाद्युक्तं विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मतया निर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरागन्तुकचैतन्यवादोपि निरस्तः । आदित्यशब्दोत्र आदित्यप्रभापरः प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात् । धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति ।

षमाकारतया प्रतीयमानेषु चात्मसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदो ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः विषमाकारस्तु प्रकृतेर्नात्मनः आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥ १९॥

इहैव साधनानुष्ठानदशायामेव तैः सर्गो[1] जितः संसारो जितः येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि ब्रह्म आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसंदधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति तं प्रकारमुपदिशति । यादृशदेहस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं यच्चाप्रियं तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् कथं स्थिरबुद्धिः स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः असंमूढः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः

---

[1] सृष्ट्यादेरत्रानन्वयात् सर्गशब्दः सृज्यत इति व्युत्पत्त्या संसारपरः ।

संमोहस्तद्रहितः तच्च कथं ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित् सन्[1] तस्मिन्ब्रह्मण्याभ्यासयुक्तः। एतदुक्तं भवति तत्त्वविदामुपदेशेनात्मयाथात्म्यविद्भूत्वा तत्रैव यतमानो देहाभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यवस्थितः अस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यादिति ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेष्वात्मव्यतिरिक्तविषयानुभवेष्वसक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति[2] लभते स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह। विषयेन्द्रियस्पर्शजा ये भोगाः दुःखयोनयस्ते दुःखोदर्का आद्यन्तवन्त अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते न तेष्वध्यात्मविद्रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात् ॥
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शरीरविमोक्षणात्प्रागिहैव साधनानुष्ठानदशायामेवात्मानुभ-

---

१ सन्नित्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूद्य विशिष्टं विज्ञानं विधीयत इति सूचितम्। २ सुखं विन्दतीत्यस्य सुखमक्षय्यमश्नुत इत्यतोऽभेददर्शनाय लभत इत्युक्तम् अक्षयसुखप्रारम्भोयमिति भावः।

वप्रीत्या कामक्रोधभवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यः शक्नोति स युक्तः आत्मानुभवायार्हः शरीरमोक्षणोत्तरकालमात्मानुभवसुखं संपत्स्यते ॥ २३ ॥

योऽन्तः सुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायान्तःसुखः आत्मानुभवैकसुखः अन्तरारामः आत्मैकाधीनः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः तथान्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

लभते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः यतात्मानः आत्मन्येव नियमितमनसः सर्वभूतहिते रताः आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेषु निरताः ऋषयः द्रष्टारः आत्मावलोकनपराः ये एवंभूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

उक्तगुणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह । कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते एवंभूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति। बाह्यान्विषयस्पर्शान्बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य योग[1]योग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिश्वासौ समगती कृत्वात्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छाभयक्रोधो मोक्षपरायणो मोक्षैकप्रयोजनो मुनिरात्मावलोकनशीलो यः सदा मुक्त एव साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः॥ २७॥ २८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥२९॥

---

[1] उपविश्यासन इति । वक्ष्यमाणानुसंधानेन योगयोग्येत्याद्युक्तम् चक्षुरित्येकवचनं करणाकारैक्यादिति दर्शयितुं चक्षुषीत्युक्तम् संप्रेक्ष्य नासिकाग्रमिति वक्ष्यमाणेन नासाग्रन्यस्तलोचन इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च भ्रुवोरन्तरे कृत्वेत्यस्य ऐकार्थ्यमाह । नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरसंचारमात्रस्य स्वतःसिद्धस्य विधेयत्वायोगात् समौ कृत्वेत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानावित्यनुवादः ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्यतामाह । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकेश्वराणामपि ईश्वरं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरमि" ति हि श्रुतेः । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः । सुहृदामाराधनाय सर्वे प्रवर्तन्ते२९

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसंबन्धिकतया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रूढिविशेषे वृत्तिरित्याह । सर्वेषां लोकेश्वराणामिति । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समानार्थः तत्र प्रमाणमाह । तमीश्वराणामिति । श्रुतावपि महेश्वरशब्दस्य संप्रति संबन्धिकत्वात् परमतत्त्वविशेषणाच्च न रूढिः । तद्वदत्रापि सर्वशब्दासंकोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः । 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्ण' इति हि स्मर्यते ।

अथ
षष्ठोऽध्यायः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः इदानीं ज्ञानकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूप[1]योगाभ्यासविधिरुच्यते । तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्क अनूद्यते कर्मफलं स्वर्गादिकमनाश्रितः कार्यं कर्मानुष्ठानमेव कार्यं सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्भूतपरमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं न तत्साध्यं किंचित् इति यः कर्म करोति स संन्यासी च ज्ञानयोगनिष्ठश्च योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्निर्न चाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः केवलज्ञाननिष्ठः तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

---

[1] योगाभ्यासविधिरुच्यत इति । "योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यत" इति संग्रहश्लोके प्रथमयोगाभ्यासविधेरुपादानात् अन्येषां च तदर्थत्वात् स एव प्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः ।

उक्तलक्षणे कर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह । ज्ञानयोग इति आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुः तं कर्मयोगमेव विद्धि तदुपपादयति न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चनेति आत्मयाथात्म्यानुसंधानेनात्मनि प्रकृतावात्मसंकल्पः संन्यस्तः परित्यक्तो येन स संन्यस्तसंकल्पः अनेनैवंभूतो यः सोऽसंन्यस्तसंकल्पः न ह्युक्तेषु कर्मयोगेष्वनेवंभूतः कश्चन कर्मयोगी भवति ॥ २ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

"यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिता" इत्युक्तं हि कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह । योगमात्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते तस्यैव योगारूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिः कारणमुच्यते यावदात्मावलोकनरूपमोक्षप्राप्तिस्तावत्कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह । यदायं योगी आत्मैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेष्वात्मव्यतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तत्संबन्धिषु कर्मसु च नानुषज्जते[१] न सङ्गमर्हति तदा हि सर्व-

---

[१] सङ्गं त्यजति निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य केवलान्निवर्तनं प्रतीयते अत्र तु नानुषज्जत इत्युक्तं सङ्गः स्वयमेव न जायत इत्यर्थः फलितमाह न सङ्गमर्हतीति ।

संकल्पसंन्यासी योगारूढ इत्युच्यते तस्मादारुरुक्षोर्विषयानुभवार्हतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव निष्पत्तिकारणम् अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवारुरुक्षुः कुर्यात् ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

तदेवाह । आत्मना मनसा विषयाननुषक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत् तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ॥५॥

बधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो जितं तन्मनः तस्य बन्धुः अनात्मनः अजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत स्वनिःश्रेयसविपरीते वर्तेतेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मन" इति ॥६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते । शीतोष्णसुखदुःखेषु मानापमानयोश्च जितात्मनः जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः स्वरूपेणावस्थितः प्रत्यगात्मात्र परमात्मेत्युच्यते तस्यैव प्रकृतत्वात् तस्यापि

पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् आत्मा परं समाहित इति वा संबन्धः[1] ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन तस्य च प्रकृतिविसजातीयाकारविषयेण ज्ञानेन च तृप्तमनाः कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानः सर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितस्तत एव विजितेन्द्रियः समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तुविशेषेषु भोग्यत्वाभावात् लोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स युक्त इत्युच्यते । आत्मावलोकनरूपयोगाभ्यासार्हः उच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

तथा[2] च वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः सवयसो हितैषिणो मित्राणि अरयो निमित्ततोऽनर्थेच्छवः उभयहेत्वाभावादुभयरहिता उदासीनाः जन्मत एवोभयरहिताः मध्यस्थाः जन्मत एवानिष्टेच्छवो द्वेष्याः जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः साधवो धर्मशीलाः पापाः पापशीलाः आत्मैक-

---

[1] अन्वय इत्यपि पाठः । [2] समलोष्टाश्मकाञ्चन इत्यचेतनेषूक्तमेवार्थः । चेतनविषयतया प्रपञ्चित इत्यभिप्रायेणाह तथा चेति अपि चेत्यर्थः ।

प्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावाद्विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धिर्योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः सततमहरहर्योगकाले आत्मानं युञ्जीत आत्मानं युक्तं कुर्वीत स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः। रहसि जनवर्जिते निःशब्दे देशे स्थितः एकाकी तत्रापि न सद्वितीयः तत्रापि यतचित्तात्मा [1]यतचित्तमनस्कः निराशीः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः अपरिग्रहः तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥

शुचौ देशे अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते चाशुचिभिर्वस्तुभिरस्पृष्टे च पवित्रीभूते देशे [2]दार्वादिनिर्मितं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

---

[1] आत्मशब्देन मनसोभिधानेपि तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया चित्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह यतचित्तमनस्क इति । [2] स्थिरत्वे हेतुर्दार्वादिनिर्मितत्वं तर्हि कठिनत्वान्मृदुत्वार्थं चैलं तत्रापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्ध्यर्थं चाजिनं सर्वस्योपरिशुद्ध्यर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च कुशाः। कुशाजिनचैलोत्तरमिति कश्चिद्भाष्यपाठः तथा सत्युत्तरोत्तरमार्दवसिद्ध्यर्थमिति मन्तव्यम् । विपरीतोत्र क्रमश्चैलादीनामिति च शाङ्करम् । केचित्त्वव्यवस्थितक्रमत्वमूचुः ।

तस्मिन्मनःप्रसादकरे सापाश्रये उपविश्याव्याकुलमेकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये बन्धविमुक्तये योगं युञ्ज्यात् आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ॥
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

कायशिरोग्रीवं सममचलं सापाश्रयतया स्थिरं धारयन् दिशश्चानवलोकयन् स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

प्रशान्तात्मात्यन्तनिर्वृतमनाः विगतभीः ब्रह्मचर्ययुक्तो मनः संयम्य मच्चित्तो युक्तः अवहितो मत्पर आसीत मामेव चिन्तयन्नासीत ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ॥
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसः शुभाश्रये सदाऽऽत्मानं मनो युञ्जन्नियतमानसः निश्चलमानसः मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसः मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्संस्थां मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोनैर्मल्यहेतुभूतां मनसो भगवति शुभाश्रये स्थितिमभिधायान्यदपि योगोपकरणमाह । अत्यशनानशने योगविरोधिनी अतिविहाराविहारौ च तथातिमात्रस्वप्नजागर्ये तथा चात्यायासानायासौ ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा बन्धनाशनो योगः संपन्नो भवति ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव नियतं विशेषेण नियतं निरतिशयप्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते तदा सर्वकामेभ्यो निस्पृहः सन् युक्त इत्युच्यते योगार्ह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति अचलः सप्रभास्तिष्ठति यतचित्तस्य निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तेर्योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा निवातस्थतया निश्चलसप्रभदीपवन्निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभः आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते अतिशयितसुखमिदमेवेति रमते यत्र च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन्ननन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति ।। २० ।।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यत्तद[1]तीन्द्रियमात्मबुद्ध्येकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखं यत्र च योगे वेत्ति अनुभवति यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्भावान्न चलति ।। २१ ।।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥२२॥

यं योगं लब्धयोगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं मन्यते यस्मिंश्च योगे स्थितो विरजोपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते ।। २२ ।।

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥

तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं ज्ञानं विद्यात् स एवंभूतो योगः इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २३ ॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

---

[1] यदेवंविधं सुखं तद्यत्र वेत्तीत्यन्वयः । यद्वाऽऽपण्डितप्रसिद्ध्यतिशयार्थं तदित्येवार्थः ।

स्पर्शजाः संकल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः स्पर्शजाः शीतोष्णादयः संकल्पजाः पुत्रपौत्रक्षेत्रादयः तत्र संकल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुमशक्यास्तान् सर्वान् मनसैव तदनन्वयानुसंधानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्वेगौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात्सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्२५

शनैः शनैर्धृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्यात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

चलस्वभावतया आत्मन्यस्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यहेतोर्बहिर्निश्चलति ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येवातिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसम् आत्मनि निश्चलमनस आत्मन्यस्तमनसं तत एव हेतोर्दग्धाशेषकल्मषं तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणं तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेनं योगिनमात्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति हीति हेतौ उत्तमसुखरूपमुपैतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जंस्तेनैव विगतप्राचीनसमस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन सदाऽश्नुते ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुनस्तत्साम्यात् सर्वम् आत्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः । "सर्वत्र समदर्शनः" इति वचनात् "योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन" इत्यनुभाषणाच्च "निर्दोषं हि समं ब्रह्म" इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

ततो विपाकदशामापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां

श्यति सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति अतोन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेनान्यतरदपीदृशमिति पश्यति तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यान्न प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात्स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् सदा दर्शनमुपयामि ३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

ततोपि विपाकदशामाह। योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते स योगी व्युत्थानकालेऽपि यथा तथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन्मयि वर्तते मामेव पश्यति स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

ततोपि काष्ठामाह। आत्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखमसंबन्धसाम्यात्समं यः पश्यति परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः। स योगी परमयोगकाष्ठां गतो मतः ॥३२॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥
एतस्यायं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम्३३

योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येनाकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वयोक्तः एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्र स्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात् प्रमथ्य अन्यत्र चरति तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि दृढमचञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं कर्तुं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः तथाप्यात्मनो गुणाकारत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वपि दोषाकारत्वदर्शनजनितवैतृष्ण्येन च कथंचिद्गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मनो योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मनाऽजितमनसा महतापि बलेन योगो दुष्प्राप एव उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अथ "नेहाभिक्रमनाशोस्ति" इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति [1]अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितं तच्च योगमाहात्म्यमेवं श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयतनवैकल्येन योगसंसिद्धिम् अप्राप्य योगाच्चलितमानसः कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

उभयविभ्रष्टोयं छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति यथा मेघशकलः पूर्वस्मान्महतो मेघाच्छिन्नः परं महान्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो

---

[1] ननु "नेहाभिक्रमनाशोस्ति" इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम् अत्र तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य । अतः कथमेवं श्रुतमेवेत्युक्तं तत्राह । अन्तर्गतेति । ततः किमित्यत्राह । तच्चेति । योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगस्वरूपसाधनं तया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितं ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्ये अभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः ।

भवति तथैव कच्चिन्न नश्यति कथमुभयविभ्रष्टता अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति यथावस्थितस्वर्गादिसाधनभूतं कर्मफलाभिसंधिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवति इति अप्रतिष्ठः प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढस्तस्मात् पथः प्रच्युतः अत उभयभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव उत न नश्यति ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९॥

तमेनं संशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा स्वत एव पश्यतस्त्वत्तोन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

श्रद्धया योगे प्रक्रान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशो न विद्यते प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्यवायाख्योऽनिष्टावाप्तिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । न हि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कश्चित्कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

कथमयं भविष्यतीत्यत्राह। यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोयमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणभोगान् ज्ञानोपाययोगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं शाश्वतीः समास्तत्रोषित्वा तस्मिन् भोगवितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

परिपक्वयोगः चलितश्चेद्योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेष्टॄणां कुले भवति तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म लोके प्राकृतानां दुर्लभतरमेतत्तु योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ॥
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र जन्मनि तमेव पूर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते ततः सुप्तप्रबुद्धवद्भूयः संसिद्धौ यतते यथा नान्तरायहतो भवति तथा यतते ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वेण योगविषयेणाभ्यासेन स योगभ्रष्टो ह्यव-

---

[१] सर्वेषां मात्रया पुण्यकृत्त्वसद्भावेपि केषुचित् पुण्यकृच्छब्दप्रयोगस्तेषामतिशयितपुण्यकृत्त्वनिवन्धन इत्याह अतिपुण्यकृतामिति ।

शोऽपि योग एव ह्रियते प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः।अप्रवृत्तयोगो योगजिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्म प्रकृतिः प्रकृतिसंबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलापानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५॥

यत एवं योगमाहात्म्यं ततोऽनेकजन्मार्जितपुण्यसंचयैः संशुद्धकिल्बिषः संसिद्धः संजातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव॥ ४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह । केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थः साध्यते आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः यश्च केवलैरश्वमेधादिभिः कर्मभिस्तेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य तपस्विभ्यः ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगाभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम् अथ परविद्यां प्रस्तौति योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सर्वभूतस्थमित्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः तेष्वनन्तर्गतत्वाद्वक्ष्यमाणस्य योगिनो न निर्धारणे षष्ठी संभवति अपि सर्वेषामिति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमस्तदपेक्षयाऽवरत्वे तपस्विप्रभृतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । मेर्वपेक्षया सर्षपाणामिव यद्यपि सर्षपेष्वन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते तथापि मेर्वपेक्षयावरत्वनिर्देशः समानः मत्प्रियत्वातिरेकेणानन्यसाधारणस्वभावतया मद्गतेनान्तरात्मना मनसा बाह्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो ह्यन्तरात्मा अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विना स्वधारणालाभान्मद्गतेन मनसा श्रद्धावानत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रवियोगासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो मां भजते मां विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलमस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणनिधिं स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपं वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावमपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं प्रणतार्तिहरमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमखिलमनुजनयनविषयतां ग-

तमजहत्स्वस्वभावं वसुदेवगृहेऽवतीर्णमनवधिकातिशयतेजसा निखिलं जगद्भासयन्तम् आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तं भजते सेवते उपास्त इत्यर्थः। स मे युक्ततमो मतः स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन्नहं मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति
श्रीमद्भगवद्गीतायाः—
प्रथमं षट्कं समाप्तम्.

अथ
श्रीमद्भगवद्गीतायाः-
मध्यमषट्कम्.
सप्तमोऽध्यायः।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य[1] सत्यसंकल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम्। इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते। तदेतदुत्तरत्र "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इत्यारभ्य "विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते। ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इति वक्ष्य

---

[1] सर्वभूतस्य सर्वान्तर्यामितया सर्वं शरीरकस्येत्यर्थः। "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति वक्ष्यति।

ते । उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति, तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इत्यादिनाभिहितं वेदनम् "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, आत्मानमेव लोकमुपासीत, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिभिरेकार्थ्यात्स्मृतिसंतानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते पुनश्च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति विशेषणात्परेणात्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसंतानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चायते तदेव भक्तिरित्युच्यते "स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः" इति वचनात् । "अतस्तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप" इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं प्रकृत्या तत्तिरोधानं तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिरुपासकविधाभेदो ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं चोच्यते मय्याभिमुख्येनासक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च चेष्टितेन मद्विभूत्या विश्लेषे सति तत्क्षणादेव विशीर्य-

---

१ "श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्येतयोस्तु रागप्राप्तश्रवणमननानुवादरूपत्वात्तत्परित्यागेन "द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य" इति विध्यंश उपात्तः

माणस्वभावतया मयि सुगाढं बद्धमनाः मदाश्रयः तथा स्वयं च मया विना विशीर्य्यमाणतया मदाश्रयः मदेकाधारः मद्योगं युञ्जन्योक्तुं प्रवृत्तो योगविषयभूतं मामसंशयं निःसंशयं समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यासि तज्ज्ञानमवहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि विज्ञानं विविक्ताकारविषयं ज्ञानं यथाहं मद्व्यतिरिक्तात्समस्तचिदाचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतयाऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणनन्तमहाविभूतितया च विविक्तः तेन विविक्तविषयज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किंबहुना यज्ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३॥

वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह मनुष्याःशास्त्राधिकारयोग्यास्तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतते मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति न कश्चिदित्यभिप्रायः स महात्मा सुदुर्लभः ‘ मां तु वेद न कश्चन ’’ इति हि वक्ष्यते॥ ३॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण च महदहंकाररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

इयं ममापरा प्रकृतिः इतस्त्वन्यामितश्चेतनायाः चेतनभोग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसजातीयाकारां जीवभूतां परां तस्याः भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि ययेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादस्तम्बपर्यन्तानि उच्चावचभावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि सर्वाणि भूतानि मदीयानीत्युपधारय मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतस्तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः अहमेव प्रलयः अहमेव च शेषीत्युपधारय तयोश्चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम्। "महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च" "प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभावेतौ

लीयते परमात्मनि॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः। विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते" इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ६

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरस्तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव परतरः मत्तोऽन्यत् मद्व्यतिरिक्तं किंचिज्ज्ञानबलादिगुणान्तर्योगि परतरं नास्ति सर्वमिदं चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवदात्मतयाऽवस्थिते मयि प्रोतमाश्रितम् "यस्य पृथिवी शरीरं, यस्यात्मा शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा, दिव्यो देव एको नारायण" इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥

रसोहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परमपुरुष एवावस्थित इति सर्वैः शब्दैः तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्येनाह। रसोहमिति चतुर्भिः।एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः मच्छेषभूता मच्छरीरतया मध्ये वाऽवस्थिताः अतस्तत्प्रकारोहमेवावस्थितः ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

किं विशिष्याभिधीयते । सात्त्विकाः राजसाः तामसाश्च जगति भोग्यत्वेन देहत्वेनेन्द्रियत्वेन तत्तद्धेतुत्वेन चावस्थिता ये भावास्तान्सर्वान्मत्त एवोत्पन्नान्विद्धि ते मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इति च न त्वहं तेषु नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थिति अन्यत्रायत्तस्थितित्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनः स्थितावपि उपकारो विद्यते मम तु तैर्न कश्चित्तथाविध उपकारः केवलं लीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् मदीयं काले काले मत्त एवोत्पद्यते मयि च प्रलीयते मय्येवावस्थितं मच्छरीरभूतं मदात्मकं चेत्यहमेव कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्यसंख्येयकल्याणगुणगणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरो मत्तोन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते एवंभूतं मां

त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यः भावेभ्यः परं मदसाधारणैः कल्याणगुणगणैस्तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परम् उत्कृष्टतमम् अव्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिभिर्गुणमयैर्निहीनतरैः क्षणविध्वंसिभिः पुर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावस्थितम् इदं जगन्नाभिजानाति ॥१३॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यताप्रकारैश्चोत्कृष्टतमे त्वयि स्थितेप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेषु अस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यत्वबुद्धिरुपजायेत इत्यत्र आह। ममैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया यस्माद्दैवी देवेन क्रीडाप्रवृत्तेन मयैव निर्मिता तस्मात्सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रम अस्याः मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन, यथा च "ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालिसुदर्शनम्॥ तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम्" इत्यादौ, अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र मायासर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः। मन्त्राः

क्रोशन्तीतिवत्। एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यादिष्वभिधीयते अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्तमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति मायाविमोचनोपायमाह। मामेव[1] सत्यसंकल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते ते एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

किमिति भगवदुपासनापादिनीं भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वन्ति इत्यत्राह। मां दुष्कृतिनः पापकर्माणो दुष्कृततारतम्याच्चतुर्विधा न प्रपद्यन्ते मूढा नराधमाः माययापहृतज्ञानाः आसुरं भावमाश्रिताः इति मूढाः विपरीतज्ञानाः पूर्वोक्तप्रकारेण मत्स्वरूपापरिज्ञानात्प्राकृतेष्वेव विषयेषु सक्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः नराधमाः सामान्येन ज्ञातेपि मत्स्वरूपे मदौन्मुख्यानर्हाः माययापहृतज्ञानास्तु मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतम्

---

[1] यच्छासनादलङ्घनीयं निगलनम् तन्निवृत्तिरपि तेनैव कार्या नत्वन्येनेति मामेवेत्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति। सत्यसंकल्पमिति। नहि बन्धविषय एव संकल्पः सत्यः अपि तु मोक्षविषयोपीति स एव प्रपदनीय इति भावः।

येषां तदसंभावनापादिनीभिः कूटयुक्तिभिरपहृतं ते तथोक्ताः आसुरं भावमाश्रितास्तु मद्विषयं मदैश्वर्य्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति ते आसुरं भावमाश्रिता उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

सुकृतिनः पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमाः भवन्ति आर्त्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतयैश्वर्यकामः तयोर्मुखभेदमात्रम् ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तं ज्ञानी च इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित्प्रकृतिवियुक्तकेवलात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥ १७ ॥

तेषां ज्ञानी विशिष्यते कुतः नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च तस्य हि मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः तथा ज्ञानिनो मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च अतः स एव विशिष्यते। किं च प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहम् अत्रात्यर्थ-

शब्दो अभिधेयवचनः ज्ञानिनोऽहं यथाप्रियस्तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः। प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात् यथा ज्ञानिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य "सत्त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः। न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थित" इति सोऽपि तथैव मम प्रियः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८

सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदाराः वदान्याः ये मत्तो यत्किंचिदपि गृह्णन्ति ते हि मम सर्वस्वदायिनः ज्ञानीत्वात्मैव मे मतं तदायत्तधारणोहमिति मन्ये। कस्मादेवं यस्मादयं मया विनात्मधारणासंभावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः अतस्तेन विना ममाप्यात्मधारणं न संभवति ततो ममाप्यात्मा हि सः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

नाल्पसंख्यासंख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदं यन्मच्छेषतैकरसात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम् अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनाम् अन्तेऽवसाने वासुदेवशेषतैकरसोहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च स चासंख्येयैः कल्याणगुणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्रापकं चान्यदपि यन्मनोरथवर्त्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां यो प्रपद्यते मामुपास्ते स महात्मा महामनाः सुदुर्लभः दुर्लभतरो लोके वासुदेवः सर्वमित्यस्यायमेवार्थः। "प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहम्, आस्थितः स

हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्" इति प्रक्रमात् ज्ञानवांश्चायमुक्तलक्षण एव अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात् "भूमिराप" इत्यारभ्य "अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूताम्" इति हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय" इत्यारभ्य "ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि" इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम् अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेन्यदेवताः ॥
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०

तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या पापवासनया गुणमयभावविषयया नियताः नित्यान्वितास्तैस्तैः स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैर्हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानास्तत्तत्कामासिद्ध्यर्थमन्यदेवताः मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवतास्तं तं नियममास्थाय तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रीणनायासाधारणं नियममास्थाय प्रपद्यन्ते ता एवाश्रित्य अर्चयन्ते ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१॥

ता अपि देवताः मदीयास्तनवः "य आदित्ये तिष्ठन्यमादित्यो न वेद" "यस्यादित्यः शरीरम्" इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः मदीयास्तनवः इत्यजानन्नपि यो यो यां यां मदीयामिन्द्रादिकां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याजानतोपि मत्तनुविषयैषा श्रद्धेत्यहमेवानुसंधाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधामि अहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

स तया निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्येन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते ततो मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधनात्तानेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितान् लभते यद्यप्याराधनकाले इन्द्रादयो मदीयास्तनवस्तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति तथापि तस्य वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि॥२३॥

तेषामल्पमेधसामल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलं स्वल्पमन्तवच्च भवति कुतः देवान्देवयजो यान्ति यत इन्द्रादीन् देवांस्तद्याजिनो यान्ति इन्द्रादयो हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्त्तिनश्च ततस्तत्सायुज्यं[1] प्राप्ताः तैः सह प्र-

---

[1] केवलेन्द्रादियाजिनां तत्तदभिलषिततत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान्प्रयच्छति सायुज्यं च समानभोगत्वमेव। तत इन्द्रादिभोगस्य परिमितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्सनानस्तदुपासकभोगोपि तथाविध एव भवेदिति भावः ।

च्यवन्ते मद्भक्ता अपि तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मामेव प्राप्नुवन्ति न च पुनर्निवर्त्तन्ते "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति वक्ष्यते ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिंचित्करं कुर्वन्तीत्याह । सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरः वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यादाश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमव्ययमनुत्तमम् अजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानमितः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशात् जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते अतो मां नाश्रयन्ते न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

कुत एवं न प्रकाश्यत इत्यत्राह । क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थानयोगाख्यमायया समावृतोहं न सर्वस्य प्रकाशः मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोयं लोको मामतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसमुपलभ्यमानमपि अजमव्ययं निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं मां सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

अतीतानि वर्तमानानि अनागतानि च सर्वाणि भूतानि अहं वेद जानामि मां तु वेद न कश्चन मयानुसंधीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयतयावतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

तथाहि इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थेन शीतोष्णादिद्वन्द्वाख्येन मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव संमोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषौ रागद्वेषौ अभ्यस्तौ तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाख्यमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुपस्थितं भूतानां मोहनं भवति तेन मोहेन सर्वभूतानि संमोहं यान्ति तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि । ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायत इति ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसंचयेन गुणमयं द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापं-

मन्तगतं क्षीणं ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य गुणमयान्मोहाद्विनिर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय महते चैश्वर्याय मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसंकल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये॥
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्म कर्म चाखिलम् ।२९।

तत्र तेषां त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति । जरामरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते ते तद्ब्रह्म विदुः अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत्र य इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्येधिकारिणो ज्ञायन्ते साधिभूतं साधिदैवं मामैश्वर्यार्थिनो ये विदुरित्येतदनुवादस्वरूपमप्यप्राप्तार्थत्वात्तद्विधायकमेव तथा साधियज्ञमित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयतेऽर्थस्वाभाव्यात् त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयं ते च प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चकारात्पूर्वं जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकालेपि विदुरिति

समुच्चीयन्ते । अनेन ज्ञानिनोप्यर्थस्वाभाव्यात्साधियज्ञं मां विदुः प्रयाणकालेपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ
अष्टमोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यस्य निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं कारणत्वमाधारत्वं सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वैश्च कल्याणगुणगणैरेकाश्रयत्वं तस्यैव परतरत्वं च सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं सुकृततारतम्येन च प्रपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदं भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततयैकभक्तितया चात्यर्थपरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यं दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्। इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान्विविनक्ति जरामरणमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यत-

मानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्माध्यात्मं च कर्म च किमिति वक्तव्यम् ऐश्वर्य्यार्थिनां ज्ञातव्यम् अधिभूतमाधिदैवं च किं त्रयाणां ज्ञातव्योधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः तस्य चाधियज्ञभावः कथं प्रयाणकाले चैभिः त्रिभिः नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोसि॥ १॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः ॥२॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञं समष्टिरूपं तथा च श्रुतिः “अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तात्मस्वरूपं स्वभावः अध्यात्ममुच्यते स्वभावः प्रकृतिः अनात्मभूतमात्मनि संबद्ध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितं तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं भूतभावो मनुष्यादिभावः तदुद्भवकरो यो विसर्गः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति श्रुतिसिद्धो योषित्संबन्धजः स कर्मसंज्ञितः तच्चाखिलं सानुबन्धम् उद्वेजनीयतया परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं परिहरणीयता चानन्तरमेव “ वक्ष्यते यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्॥
अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः वियदादिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणः शब्दस्पर्शादिः साश्रयः विलक्षणाः साश्रयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः पुरुषश्चाधिदैवतम् अधिदैवतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः अधिदैवतं दैवतोपरि वर्तमानम् इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिकृत्स्नदैवतोपरिवर्तमानः इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाऽनुसंधेया अधियज्ञोहमेव अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोहमेव अधियज्ञः यज्ञैः आराध्यतया वर्त्तमानः अत्रेन्द्रादौ मम देहभूते आत्मतयावस्थितोहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्॥
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

इदमपि त्रयाणां साधारणम् अन्तकाले च मामेव स्मरन्कलेवरं त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावस्तं याति तदानीं यथा मामनुसंधत्ते तथाविधाकारो भवतीत्यर्थः। यथा आदिभरतादयः। तदानीं स्मर्य्यमाणमृगसजातीयाकाराः संभूताः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

स्मर्तुः स्वविषयसजातीयाकारतापादनमन्त्यप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह । अन्ते अन्तकाले यं यं वापि भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति तं तं भावमेव मरणानन्तरम् एति अन्त्यप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

यस्मात्पूर्वकालाभ्यस्तविषये एव अन्त्यप्रत्ययो जायते तस्मात्सर्वेषु कालेषु आप्रयाणादहरहर्मामनुस्मर अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धिश्रुतिस्मृतिचोदितनित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु एतदुपायेन मय्यर्पितमनोबुद्धिरन्तकाले च मामेव स्मरन् यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि नात्र[1] संशयः ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

एवं सामान्येन सर्वत्र स्वप्राप्यावाप्तिरन्त्यप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणामुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारकं चाह।अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसान्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं

---

[1] “निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः।ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यवस्यति माधव” इत्यादिवदसंशय इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेपि फलितमाह नात्र संशय इति ।

मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन्मामेव याति आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवदैश्वर्य्यविशिष्टतया मत्समानाकारो भवति। अभ्यासो नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्य संशीलनं योगस्तु अहरहर्योगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥८॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्म-
रेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं
तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनम् अनुशासितारं विश्वस्य प्रशासितारम् अणोरणीयांसं जीवादपि सूक्ष्मतरं सर्वस्य धातारं सर्वस्य स्रष्टारम् अचिन्त्यरूपं सकलेतरविसजातीयस्वरूपम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" अप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपम् ॥९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योग-
बलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स
तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

तमेवं भूतमहरहरभ्यस्यमानभक्तियुक्तयोगबलेनारूढसंस्कारतयाऽचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य संस्थाप्य तत्र भ्रुवोर्मध्ये दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्स तमेवोपैति तद्भावं याति तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो
वीतरागाः ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह। यदक्षरम् अस्थूलत्वा-

दिगुणकं वेदाविदो वदन्ति वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ते प्रवक्ष्ये पद्यते गम्यते अनेनेति पदं तन्निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं यथोपास्यं तथा संक्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२

सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारा भूतानि संयम्य स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षरे मनो निरुध्य योगाख्यां धारणां समास्थितः मय्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन्नात्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय देहं त्यजन्यः प्रयाति स याति परमां गतिं प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ।"यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्" इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्यानुगुणभगवदुपासनप्रकार उक्तः।अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह नित्यशो मामुद्योगप्राप्तिं सततं सर्वकालमनन्यचेताः यः स्मरति

अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्स्मृत्या विनात्मधारणमलभमानो निरतिशयप्रियां स्मृतिं यः करोति तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः अहमेव प्राप्यः न मद्भाव ऐश्वर्यादिकः सुप्रापश्च तद्वियोगमसहमानोहमेवं तं वृणे मत्प्राप्त्यनुगुणोपासनविपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थम् मत्प्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः। "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति हि श्रूयते।वक्ष्यते च "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" इति ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥१५॥

अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह। मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति यत एते महात्मानः महामनसो यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञानाः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विनात्मधारणमलभमानाः मय्यासक्तमनसो मदाश्रयाः मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तरमाह। ब्रह्मलोकपर्यन्ताः ब्रह्माण्डोदरवर्तिनसर्वे लोकाः भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्त्तिनः विनाशिनः अत ऐ-

श्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशाद्विनाशित्वमवर्जनीयं मां सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ब्रह्मलोकपर्य्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्त्तिनां च परमपुरुषसंकल्पकृतामुत्पत्तिविनाशकालव्यवस्थामाह । ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्संकल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहश्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः रात्रिं च तथारूपाम् ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिके ॥ १८ ॥

तत्र ब्रह्मणोऽहरागमसमये त्रैलोक्यान्तर्वर्त्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्तात्प्रभवन्ति तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

स एवायं कर्मवश्यो भूतग्रामः अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरप्यहरागमे प्रभवति तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते ब्रह्मलोकपर्य्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च पृथिव्यप्सु

प्रलीयते "आपस्तेजसि लीयन्ते" इत्यादिक्रमेणाव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते एवं मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेर्मयि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यैश्वर्यगतिं प्राप्तानां पुनरावृत्तिरपरिहार्या । मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कैवल्यप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यते इत्याह । तस्मादव्यक्तादचेतनप्रकृतिरूपात्पुरुषार्थतया पर उत्कृष्टो भावोऽन्यो ज्ञानैकाकारतया तस्माद्विसजातीयः अव्यक्तः केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः । सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्हतया नित्यः यः सर्वेषु वियदादिषु भूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्र तत्र स्थितोपि न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥
यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते, कूटस्थोक्षर उच्यत" इत्यादिषु तं वेदविदः परमां गतिमाहुः अयमेव "यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्" इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः । यमेवंभूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते तन्मम परमं धाम परमं नियमनस्थानम् अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्था-

नं तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणावस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः। तच्चापुनरावृत्तिरूपम्। अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतं प्रकृतिसंसृष्टात्परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

ज्ञानिनः प्राप्यन्तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह "मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" "मामेभ्यः परमव्ययम्" इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्यान्तःस्थानि सर्वाणि भूतानि येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततं स परपुरुषोऽनन्यचेताः सततमनन्यया भक्त्या लभ्यः अथ आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुतौ श्रुता सा चापुनरावृत्तिलक्षणा यथापञ्चाग्निविद्यायां "तद्य इत्थम् विदुः ये चे मेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः" इत्यादौ अर्चिरादिकया गत्या गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चोक्ता "स एनान्ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपाद्यमाना "इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्ते" इति। नच प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयम् " तद्य इत्थं विदुः " इति गतिश्रुतिः " ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत " इति परविद्यायाः पृथक्श्रुतिवैयर्थ्यात्

पञ्चाग्निविद्यायां च इति तु " पञ्चम्यामाहुतावापः परमपुरुषवचसो भवन्ति " इति " रमणीयचरणाः कपूयचरणा " इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावो अपामेव भूतान्तरसंसृष्टानामात्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय " तद्य इत्थं विदुस्तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्ते " इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनि त्याज्यतया प्राप्यतया च"तद्य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति न च पुनरावर्तन्ते"इत्युक्तमिति गम्यते आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्यच "स एनान्ब्रह्म गमयति" इति ब्रह्मप्राप्तिवचनात् अचिद्वियुक्तम् आत्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यानुसंधेयं तत्क्रतुन्यायाच्च परशेषतैकरसत्वं च " य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीरम् " इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥ २२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

अत्र कालशब्दो मार्गस्याहःप्रभृतिसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभूयस्तया मार्गोपलक्षणार्थः यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं पुण्यकर्माणश्चावृत्तिं यान्ति तं मार्ग वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥२४॥

अग्निर्ज्योतिरहः[1] शुक्लः षण्मासा उत्तरायणमिति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥२५॥

एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्मसंबन्धिविषयः ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्ला गतिरर्चिरादिका कृष्णा च धूमादिका शुक्लया अनावृत्तिं यान्ति कृष्णया तु पुनरावर्तन्ते एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां द्विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते “तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति । अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति” इति ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति अपि तु स्वेनैव देवयानेन पथा याति। तस्मादहरहरर्चिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

---

[1] अग्निर्ज्योतिरिति अग्निरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानप्रथमपर्वस्थार्चिर्विवक्षा अतएवाग्निज्योतिषोर्भिन्नदेवतात्वं कालाभिमानिविशेषितत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ।

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह। ऋग्यजुःसामाथर्वरूपवेदाभ्यासयज्ञतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम् इदमध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत्सर्वमत्येति एतद्वेद न सुखातिरेकेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

उपासकभेदनिबन्धनाविशेषाः प्रतिपादिताः इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं ज्ञानिनां च विशेषं विशोध्य भक्तिरू-

पस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते। इदं तु ते गुह्यतमं भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं विज्ञानसहितम् उपासनगतिविशेषज्ञानसहितमनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि मद्विषयं सकलेतरविसजातीयम् अपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव संभवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः। यज्ज्ञानम् अनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तु[1]मव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या विद्यानां राजा राजगुह्यं गुह्यानां राजा राज्ञां विद्येति वा राजविद्या राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः महामनसामियं विद्येत्यर्थः। महामनस एव गोपनीयगोपनकुशला इति तेषामेव गुह्यमिदमुत्तमं पवित्रं मत्प्राप्तिविरोध्यशेषकल्मषापहं प्रत्यक्षावगमम् अवगम्यते इत्यवगमो विषयः प्रत्यक्षभूतोऽवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्प्रत्यक्षावगमं भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽहं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपागतो भवामीत्यर्थः। अथापि धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्मत्वं हि निःश्रेयससाधनत्वं स्वरूपेणैवात्यर्थप्रियत्वेन तदानीमेव मद्दर्शनापादनतया च स्वयं निःश्रेयसरूपमपि निरतिशयनिःश्रेयसरूपात्यन्तिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः। अतएव सुसुखं कर्त्तुं सुसुखोपादानमत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम् अ-

---

[1] कर्तुं सुसुखं करणे सुसुखमित्यर्थः। सुसुखस्य तु अनन्तरक्रियाकर्मीभावभ्रमव्युदासायाह। सुसुखोपादानमिति। उपसर्गसुखशब्दयोरत्राभिप्रेतमाह। अत्यर्थेति।

व्ययमक्षयं मत्प्राप्तिं साधयित्वापि स्वयं न क्षीयते एवं रूपमुपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किंचित्कृतं मयास्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥ २ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिःश्रेयसस्वरूपमत्प्राप्तिसाधनस्याव्ययस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्दधानाः विश्वासपूर्वकश्रद्धारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते अहो! महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः । शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानम् ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना अप्रकाशितस्वरूपेण मयान्तर्यामिणा ततम् अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः । यथान्तर्यामिब्राह्मणे “यः पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद, य आत्मनि तिष्ठन् यमात्मा न वेद” इति चेतनाचेतनवस्तुजातैरदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्र तत्र व्याप्तिरुक्ता ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मयि अन्तर्यामिणि स्थितानि तत्रैव ब्राह्मणे “यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति ” इति शरीरत्वेन नियाम्यत्वप्रतिपादनात् तदायत्ते स्थितिनियमने

प्रतिपादिते शेषित्वं च "नचाहं तेष्ववस्थितः" अहं तु न तदायत्तस्थितिः मत्स्थितौर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि न घटादीनां जलादेरिव मम धारकत्वं कथं मत्संकल्पेन पश्य ममैश्वरं योगम् अन्यत्र कुत्रचिदसंभवनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं योगं पश्य कोसौ योगः भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः सर्वेषां भूतानां भर्त्ताहं न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः ममात्मैव भूतभावनः मम मनोमयः संकल्प एव भूतानां भावयिता धारयिता नियन्ता च ॥ ५ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

सर्वस्यास्य स्वसंकल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह । यथाकाशेऽनालम्बने महान्वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति स तु वायुर्निरालम्बनो मदायत्तस्थितिरित्यवश्याभ्युपगमनीयो मयैव धृत इति विज्ञायते तथैव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय यथाहुर्वेदविदः "मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागस्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतिरुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः" इति विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्चर्याणीत्यर्थः । श्रुतिरपि "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इत्यादिका ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतः संकल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता तथा तत्संकल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह । स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि मामिकां मच्छरीरभूतां प्रकृतिं तमःशब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हां कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्संकल्पाद्यान्ति तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहं यथाह मनुः "आसीदिदं तमोभूतं" "सोभिध्याय शरीरात्स्वात्" इति । श्रुतिरपि "यस्याव्यक्तं शरीरम्" इत्यादिका "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते,तमः परदेवे एकीभवति, तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" इति च ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्य अष्टधा परिणमय्येमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयायाः मोहिन्याः गुणमय्याः प्रकृतेर्वशात् अवशं पुनः पुनः काले काले विसृजामि ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं बध्नन्तीत्यत्राह। न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निबध्नन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति यतः क्षेत्रज्ञानां

पूर्वकृत्यान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तस्तत्रोदासीनवदासीनः यथाह सूत्रकारः "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् न कर्माविभागादिति चेत् न,अनादित्वात्" इति ॥ ९ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसंकल्पेन मयाध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं जगत्सूयते अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगद्विपरिवर्तत इति मत्स्वाम्यं सत्यसंकल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवसूनोरैश्वरं योगं पश्य यथाह श्रुतिः "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" "मायां तु प्रकृतिं विन्द्यात् मायिनं तु महेश्वरम्" इति ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिः मूढाः अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भावमजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकरीं राक्षसीम् आसुरीं च मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः मोघकर्माणो मोघारम्भाः मोघज्ञानाः सर्वेषु मदीयेषु चराचरेषु अर्थेषु विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः विचेतसः तथा सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञानाः मां सर्वेश्वरम् इतरसमं मत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते तत्सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

ये तु स्वकृतैः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापबन्धाः दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः महात्मानस्ते भूतादिमव्ययं वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो मां भजन्ते मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमानाः मद्भजनैकप्रयोजनाः भजन्ते ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तस्य दृढव्रताः ॥
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणम् लभमानाः मद्गुणविशेषवाचीनि मन्नामानि

स्मृत्वा पुलकितसर्वाङ्गाः हर्षगद्गदकण्ठाः श्रीरामनारायणवासुदेवेत्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तस्तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु वन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसंकल्पाः यतमानाः भक्तिभारावनमितमनोबुद्ध्यभिमानपदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुकर्दमशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं काङ्क्षमाणाः आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिनः उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

अन्येपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते कथं बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण विश्वतोमुखं विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते। एतदुक्तं भवति भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः सन् सत्यसंकल्पो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरः स्यामिति संकल्प्य स एकदेव एव तिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठते इत्यनुसंदधानाश्च मामुपासत इति ॥ १५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥
मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्॥ १६ ॥

तथाहि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह-अहं क्रतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकक्रतुरहमेव यज्ञो महायज्ञोऽहमेव स्वधा पितृगण-

पुष्टिदायिनी औषधं हविश्चाहमेव अहमेव च मन्त्रोहमेवाज्यप्रदर्शनार्थमिदं सोमादिकं च हविरहमेवेत्यर्थः । अहमाहवनीयादिकोऽग्निर्होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतस्तत्र तत्र पितृत्वेन मातृत्वेन धातृत्वेन पितामहत्वेन च वर्तमानोहमेव अत्र धातृशब्दो मातापितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते यत्किंचिद्वेदवेद्यं पवित्रं पावनं तदहमेव वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोहमेव ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥
प्रभवप्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गम्यत इति गतिः तत्र तत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता प्रभुः शासिता साक्षी साक्षाद्द्रष्टा निवासः वासस्थानं च वेश्मादिशरणं इष्टस्य प्रापकतया अनिष्टस्य निवारणतया समाश्रयणीयश्चेतनः शरणम् स चाहमेव सुहृत् हितैषी प्रभवः प्रलयस्थानं यस्य कस्य यत्र कुत्रचित्प्रभवप्रलययोर्यत्स्थानं तदहमेव निधानं निधीयत इति निधानमुत्पाद्यमुपसंहार्यं चाहमेवेत्यर्थः । अव्ययं बीजं तत्र तत्र व्ययरहितं यत्कारणं तदहमेव ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि ग्रीष्मादावहमेव वर्षं

निगृह्णामि तथा वर्षास्वपि चाहमेवोत्सृजामि अमृतं चैव मृत्युश्च येन जीवति लोको येन च म्रियते तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन सदसच्चाप्यहमेव सद्यद्वर्तते असद्यदतीतमनागतं च सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्तत्प्रकारोहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तनामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसंदधानाश्च मामुपासते त एव महात्मानः ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं
प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति
दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितुमज्ञानां कामकामानांवृत्तमाह ऋग्यजुः[1]सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्यं केवलं त्रिविद्यानिष्ठास्त्रैविद्याः न तु त्रय्यन्तं निष्ठास्त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेणाखिलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वातिमात्रमद्भक्तिकारितकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेव उपासते । त्रैविद्यास्तु वेदप्रतिपाद्यकेवलेन्द्रादियागशिष्टसोमान् पिबन्तः पूतपापाः[2] स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूतास्तैः केवलेन्द्रादिदैवत्यतयानुसंहितैर्यज्ञैर्वे-

---

द्विगुसमासत्वात्त्रिविद्यमित्येकवद्भावः नपुंसकत्वे अकारन्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियां भाष्यत इत्यस्य पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यो इत्यपवादः "तदधीते तद्वेद" इत्यण्प्रत्ययाविवक्षयाह त्रिविद्यानिष्ठा इति । २ पापस्य पूतत्वं नाम निरस्तत्वं तदेव हि पुरुषस्य पूतत्वमित्यभिप्रायेण पापात्पूता इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः ।

स्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा तथावस्थितं माम् अजानन्तः स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यं दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्र दिव्यान् देवभोगान् अश्नन्ति ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तदनुभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति एवं त्र्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गादिकामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

माहात्मानस्तु निरतिशयप्रियरूपं मच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति। अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः मच्चिन्तनेन विना आत्मधारणालाभान्मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाःपर्य्युपासते सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्व्वविभूतियुक्तं मां परित उपासते अन्यूनमुपासते तेषां नित्याभियुक्तानां मयि नित्याभियोगं काङ्क्षमाणानामहं मत्प्राप्तिलक्षणं योगं अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि ॥ २२ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयान्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते तेपि पूर्वोक्तेन न्यायेन अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वात् । वस्तुतो मामेव यजन्ते अपि त्वविधिपूर्वकं यजन्ते इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि "चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः" इत्यादीनि विदधति न तत्पूर्वकं यजन्ते वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयावस्थितानामिन्द्रादीनाम् आराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति-चतुर्होतारोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि यत्र परमात्मनि आत्मतयावस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः संपदं गच्छन्ति इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि कर्माणीतीमां संपदं गच्छन्तीत्यर्थः॥ २३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति तदाह-प्रभुरेवच तत्र तत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥२४॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ॥
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोपि माम्॥२५॥

अहो महदिदं वैचित्र्यं यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः संकल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्पफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति

केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुनरावर्त्तिनश्च भवन्तीत्यत्राह । व्रतशब्दः संकल्पवाची देवव्रताः दर्शपौर्णमासादिभिः कर्मभिरिन्द्रादीन् यजाम इति इन्द्रादियजनसंकल्पाः ये ते इन्द्रादिदेवान् यान्ति । ये च पितृयज्ञादिभिः पितॄन् यजामः इति पितृयजनसंकल्पास्ते पितॄन् यान्ति । ये च यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजाम इति भूतयजनसंकल्पास्ते भूतानि यान्ति । ये तु तैरेव यज्ञैः देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं यजामः इति मां यजन्ते ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देवादिव्रता देवादीन् प्राप्य तैः सह परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैः सह विनष्टा भवन्ति मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पम् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिम् अनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

मद्याजिनामयमपि विशेषोस्तीत्याह । सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमत्प्रियतया तत्प्रदानेन विनात्मधारणमलभमानतया तदेकप्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसस्तत्तथाविधभक्त्युपहृतमहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलः अवाप्तसमस्तकामः सत्यसंकल्पोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणस्वाभाविकानवधिकाति-

शयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि मनोरथपथदूरवर्ति प्रियं प्राप्येवाश्नासि। यथोक्तं मोक्षधर्मे "याः क्रियाः संप्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः। ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् इति" २६

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

यस्माज्ज्ञानिनां महात्मनां वाङ्मनसागोचरोयं विशेषः तस्मात्त्वं च ज्ञानी भूत्वा उक्तलक्षणभक्तिभारावनतात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्वाणो लौकिकं वैदिकं च नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह । यद्देहयात्रादिशेषभूतं लौकिकं कर्म करोषि यच्च देहधारणायाश्नासि यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृतिनित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व अर्प्यत इति अर्पणं सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमाराध्यत्वं च यथा मयि सर्वं समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति यागदानादिष्वाराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां कर्मकर्तुर्भोक्तुस्तव च मदीयतया मत्संकल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तरि त्वां च कर्तारं भोक्तारमाराधकमाराध्यं च देवताजातमाराधनं च क्रियाजातं सर्वं समर्पय तव मन्नियाम्यतापूर्वकं मच्छेषैकरसतामाराध्यादेश्चैतत्स्वभावकगर्भताम् अत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसंधत्स्वेति ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

एवं संन्यासाख्ययोगयुक्तमना आत्मानं मच्छेषतामन्नियाम्यतैकरसं कर्म च सर्वं मदाराधनमनुसंदधानो लौकिकवैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरनन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्रातिविरोधिभिः सर्वैर्मोक्ष्यसे तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥२८ ॥

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ॥
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् २९

ममेमं परममतिलोकं स्वभावं शृणु देवतिर्यक्मनुष्यस्थावरात्मना स्थितेषु जातितश्चाकारतः स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूतेषु समाश्रयणीयत्वेन समोहम् अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योस्ति उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति तत्समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न कश्चित्प्रियोस्ति न संग्राह्योस्ति अपि त्वत्यर्थमत्प्रियत्वेन मद्भजनेन विनात्मधारणालाभात् मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजन्ते ते जात्यादिभिः उत्कृष्टाः अपकृष्टा वा मत्समानगुणवद्यथासुखं मय्येव वर्तन्ते अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्त्ते ॥२९॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥३०॥

तत्रापि तत्र तत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च तस्मादतिवृत्तोप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत् साधुरेव सः वैष्णवाग्रेसर एव मन्तव्यः बहुमन्तव्यः पूर्वोक्तैः सम इत्यर्थः । कुत एव तत् सम्यग्व्यवसि-

तो हि सः यतोस्य व्यवसायः सुसमीचीनः भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परब्रह्मनारायणश्चराचरपतिरस्मत्स्वामी मम गुरुर्मम सुहृन्मम परं भोग्यमिति सर्वैः दुष्प्रापोयं व्यवसायस्तेन कृतः तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरभजनं तस्यास्ति अतः साधुरेव बहुमन्तव्यः । अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने संपन्ने सति तस्याचारव्यतिक्रमः स्वल्पवैकल्यमिति न तावतानादरणीयः अपि तु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

ननु "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् " इत्यादिश्रुतेराचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीत्यत्राह । मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनेन विधूतपापतयैव समूलोन्मूलितरजस्तमोगुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति । एवंरूपभजनमेव हि धर्मस्यास्य परंतपेत्युपक्रमे धर्मशब्दोदितं शश्वच्छान्तिं निगच्छति शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति । कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोपि न नश्यति अपि तु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्तिमधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णभक्तिर्भवति ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम् ३२

स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणाः राजर्षयश्च भक्तिमाश्रिताः अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुखं चेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि युङ्क्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजगुह्य-राजयोगो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भक्तिस्वरूपमाह । मन्मना भव मयि सर्वेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकताने सर्वज्ञे सत्यसंकल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदलामलायतेक्षणे स्वच्छनीलजीमूतसंकाशे युगपदुदितदिनकरसहस्रतेजसि लावण्यामृतमहोदधावुदारपीवरचतुर्बाहावत्युज्ज्वलपीताम्बरे अमलकिरीटमकरकुण्डलहारकेयूरकटकादिभूषितेऽपारकारुण्यसौशील्यसौन्दर्यमाधुर्य्यगाम्भीर्य्यौदार्य्यवात्सल्यजलधावनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावदविच्छेदेन निविष्टमना भव। तदेव विशिनष्टि-मद्भक्तः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः। पुनरापि विशिनष्टि-मद्याजी अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारि-

तमद्भजनपरो भव। यजनं नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः औपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः यथा मदनुभवजनितनिरवधिकातिशयप्रीतिकारितमद्भजनपरो भवसि तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति। पुनरपि तदेव विशिनष्टि-मां नमस्कुरु अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्यर्थप्रियाशेषशेषवृत्तावपर्यवस्यन् मय्यन्तरात्मन्यतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु मत्परायणः अहमेव परमयनं यस्यासौ मत्परायणः मया विनात्मधारणासंभावनया मदाश्रय इत्यर्थः। एवमात्मानं युङ्क्त्वा मत्परायणस्त्वमेवमनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यसि। आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः। एवंरूपेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः। तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्रीतये मच्छेषतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयजननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मन्नियाम्यनिखिलजगन्मच्छेषतैकरसमिति चानुसंदधानोत्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसंधायाहरहर्मदुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपादधानो मामेव प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ
दशमोऽध्यायः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्च्यते । मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यद्वक्ष्यामि तदवहितमना शृणु ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति । यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेश्चाहमादिः तेषां देवत्वदेवर्षित्वादिहेतुभूतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञान परिमितम् अतस्ते परिमितज्ञानाः मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

तदेतद्देवाद्यचिन्त्यस्वयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापविमोचनोपायमाह । न जायते इत्यजः अनेन विकारिद्रव्यादचेतनात्तत्संसृष्टात्संसारिचेतनाच्च विसजातीयत्वमुक्तम् संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताऽचित्संसर्गो जन्म । अनादिमित्यनेन पदेनादिमतोऽजान्मुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तं मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत् तस्य हेयसम्बन्धस्य पूर्ववृत्तत्वात्तदर्हताऽस्ति अतः अनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते' 'निरवद्यम्" इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसम्बन्धः प्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपि ईश्वरं मर्त्येष्वसंमूढो यो वेत्ति इतरसजातीयतयैकीकृत्य मोहः संमोहः तद्रहितोऽसंमूढः स मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते एतदुक्तं भवति लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः केनचित्कर्मणा तदाधिपत्यं प्राप्तः तथा देवानामधिपतिरपि तथाण्डाधिपतिरपि इतरसंसारिसजातीयः तस्यापि भावनात्रयान्तर्गतत्वात् "यो ब्रह्माणं विदधाति" इति श्रुतेश्च तथान्योपि ये केचन अणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः कार्यकारणावस्थादचेतनाद्बद्धान्मुक्ताच्च चेतनादीशितव्यात्सर्वस्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणैकतानतया नियमनैकस्वस्वभावतया च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते इति ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

एवं स्वस्वभावानुसंधानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापनिरसनं विरोधिनिरसनादेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च प्रतिपाद्य स्वैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसंधानेन भक्तिवृद्धिप्रकारमाह । बुद्धिर्मनसो निरूपणसामर्थ्यम् ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषनिश्चयः । असंमोहः पूर्वगृहीताद्रजतादेर्विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः।क्षमा मनोविकारहेतौ सत्यविकृतमनस्त्वम् । सत्यं यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनं तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहाभिप्रेता मनोवृत्तिप्रकरणात् । दमो बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम् शमोन्तःकरणस्य तथा नियमनम् । सुखमात्मानुकूलानुभवः । दुःखं प्रतिकूलानुभवः। भवो भवनम्। अनुकूलानुभवहेतुकं मनसो भवनम् अभावः प्रतिकूलानुभवहेतुको मनसोऽवसादः भयम् आगामिनो दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखम् तन्निवृत्तिरभयम् अहिंसा परदुःखाहेतुत्वम्।समता आत्मनि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोः सममतित्वम् । तुष्टिः सर्वेष्वात्मसु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वम् तपः शास्त्रीयो भोगसंकोचरूपः कायक्लेशः दानं स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनम् । यशो गुणवत्ताप्रथा अयशो नैर्गुण्यप्रथा कीर्त्यकीर्त्यनुगुणमनोवृत्तिविशेषौ तथोक्तौ मनोवृत्तिप्रकरणात् । तपोदाने च तथा एवमाद्याः सर्वेषां भूतानां भावाः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतवो मनोवृत्तयो मत्त एव मत्संकल्पायत्ताः भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्त्तयितारश्च मत्संकल्पायत्तप्रवृत्तय इत्याह । पूर्वे सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनःसंभवाः नित्यस्थितिप्रवर्त्तनाय ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः येषां संतानसमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति ते भृग्वादयो मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावस्ते मद्भावाः मन्मते स्थिताः मत्संकल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

विभूतिरैश्वर्यम् एतां सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं मम हेयप्रत्यनीककल्याणगुणरूपं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति सोविकम्पेनाप्रकम्पेन भक्तियोगेन युज्यते नात्र संशयः मद्विभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्द्धनमिति स्वयमेव द्रक्ष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति । अहं सर्वस्य विचित्रचिदचित्प्रपञ्चस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणं सर्वं मत्त एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं निरङ्कुशैश्वर्यं सौशील्यसौन्दर्य्य-

वात्सल्यादिकल्याणगुणगणयोगं च मत्वा बुधाः ज्ञानिनो भावसमन्विताः मां सर्वकल्याणगुणान्वितं भजन्ते भावो मनोवृत्तिविशेषः मयि स्पृहयालवो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

कथं मच्चित्ताः मयि निविष्टमनसः मद्गतप्राणाः मद्गतजीविताः मया विनात्मधारणमलभमाना इत्यर्थः । स्वैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तस्तुष्यन्ति च रमन्ति च वक्तारस्तद्वचनेनानन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां सततयुक्तानाम् मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धियोगं विपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

किं च तेषामेवानुग्रहार्थमहमात्मभावस्थस्तेषां मनोवृत्तौ विषयतयावस्थितो मदीयान् कल्याणगुणगणांश्चाविष्कुर्वन् मद्विषयज्ञानाख्येन भास्वता दीपेन ज्ञानविरोधिप्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं मद्व्यतिरिक्तविषयप्रावण्यरूपं पूर्वाभ्यस्तं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याणगुणगणयोगं तदैश्वर्यविततिं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामः अर्जुन उवाच । परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रमिति यं श्रुतयो वदन्ति स हि भवान् “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”इति तथा परं धाम धामशब्दो ज्योतिर्वचनः परंज्योतिः “अथ यदतः परो दिव्यो ज्योतिर्दीप्यते परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः” तथा च परमं पवित्रं परमं पावनं स्मर्तुरशेषकल्मषाश्लेषविनाशकरं च यथा “पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तद्यथेषिकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳहास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” ॥“नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणः परं ज्योतिरात्मा नारायणः परः”॥इतिहि श्रुतयो वदन्ति ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वयाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विभुमाहुः तथैव देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्यासश्च“एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्यङ्क-

मुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम्॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः। साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः॥ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः। ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते। पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम्॥ त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः। आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः॥ तथा "यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः। तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च॥ तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्। तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः॥ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः। पुण्यानामपि तत्पुण्यं माभूत्ते संशयोत्र वै॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्"॥ इति, तथा स्वयमेव ब्रवीषि च "भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा"॥ इत्यादिना "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इत्यन्तेन॥ १२॥ १३॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव॥
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥ १४॥

अतः सर्वमेतद्यथावस्थितवस्तुकथनं मन्ये न प्रशंसाद्यभिप्रायम् यन्मां प्रत्यनन्यसाधारणमनवधिकातिशयं स्वाभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणगणानन्त्यं च वदसि अतो भगवन्निरतिशयज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे ते व्यक्तिं व्यञ्जनप्रकारं न हि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः॥ १४॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

हे पुरुषोत्तम आत्मना आत्मानं त्वां स्वयमेव स्वेनैव ज्ञानेन वेत्थ भूतभावन सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः भूतेश सर्वेषां भूतानां नियन्तः देवदेव दैवतानामपि परमदैवत यथा मनुष्यमृगपक्षिसरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्दैवतान्यतीत्य वर्तन्ते तथा तानि सर्वाणि दैवतान्यपि तैस्तैर्गुणैरतीत्य वर्तमान जगत्पते जगत्स्वामिन् ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

दिव्यास्त्वदसाधारण्यो विभूतयो यास्तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । याभिरनन्ताभिर्विभूतिभिर्यैर्नियमनविशेषैर्युक्त इमाँल्लोकांस्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि १६

कथं विद्यामहं योगी त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योसि भगवन्मया ॥ १७॥

अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् चिन्तयितुं प्रवृत्तश्चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं कथं विद्यां पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेष्वनुक्तेषु केषु केषु च भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योसि ॥ १७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इति संक्षेपेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं विभूतिं नियमनं च भूयो विस्तरेण कथय त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति हि ममातृप्तिस्त्वयैव विदितेत्यभिप्रायः॥ १८॥

॥ श्रीभगवानुवाच॥

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः॥
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे १९

हे कुरुश्रेष्ठ मदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि प्राधान्यशब्देनोत्कर्षो विवक्षितः पुरोधसांच मुख्यं मामिति हि वक्ष्यते जगत्युत्कृष्टाः काश्चन विभूतीर्वक्ष्यामि विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते तासामानन्त्यात्। विभूतित्वं नाम नियाम्यत्वम् सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा "एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः" इति प्रतिपादनात् तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्यत्वमिति पुनश्च "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" इत्युक्तम्॥१९॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः॥
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च॥ २०॥

तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयावस्थायेतीमर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति सुस्पष्टमाह। सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानाम् आशये हृदये

अहमात्मतयावस्थितः आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो नियन्ता शेषी च तथा वक्ष्यते " सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति।भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया"इति श्रूयते च " यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तरोऽयं सर्वाणि भूतानि न विदुः।यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति। एषत सर्वान्तर्याम्यमृत" इति " य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोन्तरोयमात्मा न वेद यस्य आत्मा शरीरम्।य आत्मानम् न्तरो यमयति।सत आत्मान्तर्याम्यमृतः"इति च । एवं सर्वभूतानाम् आत्मतयावस्थितोहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

एवं भगवतः स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वात्मतयावस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुं प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति। भगवत्यात्मतयावस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति यथा देवो मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तः तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति भगवतस्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यति "न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्" इति सर्वेषां स्वेनाविनाभाववचनात् अविनाभावश्च नियाम्यतयेति"मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इत्युपक्रमोदितम्

द्वादशसंख्यासंख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुनामादित्यः सोहं ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योंशुमान् रविरादित्यगणः सोहं मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्यः सोहमस्मि नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे षष्ठी । भूतानामस्मि चेतनेतिवत् नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः सोहमस्मि ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः ॥
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणां य उत्कृष्टः सामवेदः सोहं देवानामिन्द्रोहमस्मि एकादशानामिन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मन इन्द्रियं तदहमस्मि इयमपि न निर्धारणे भूतानां चेतनावतां या चेतना साहमस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

रुद्राणामेकादशानां शंकरोहमस्मि यक्षरक्षसां वैश्रवणोहं वसूनामष्टानां पावकोहं शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्यः सोहमस्मि सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोहमस्मि सरसां सागरोहमस्मि॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥
यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षीणां मरीच्यादीनाम् भृगुरहं अर्थाभिधायिनः शब्दा गिरः तासामेकमक्षरम् प्रणवोहमस्मि यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोस्मि पर्वतमात्राणां हिमवानहम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥
[१]उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

वृक्षाणां पूज्योऽश्वत्थोहं देवर्षीणां नारदोहम् ॥२६॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८

कामधुक् दिव्या सुरभिः जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि सर्पाः एकशिरसः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

नागा बहुशिरसः यादांसि जलवासिनस्तेषां वरुणोहं दण्डयतां वैवस्वतोहम् ॥ २९ ॥

---

१ (मूलस्योपरि तात्पर्यचन्द्रिका) अमृतोद्भवमिति जन्मतः प्रकर्षसूचकम् अमृतमत्र जलं मथ्यमानावस्था सुधैव वा गजेन्द्रशब्देन दिग्गजा विवक्षिताः तेषु प्रधानतया दिक्पालेश्वरस्य शचीपतेरौपवाह्य ऐरावतः अमृतोद्भवः अमृतोद्भवं च काकाक्षिन्यायादैरावतेप्यन्वेतव्यं रथन्तरसामोद्भवत्वं वा द्रष्टव्यम्। नराधिपशब्देनैव निर्वाहकत्वलक्षणोतिशयः सिद्धः आयुधानामित्यर्वाचीनायुधपरम् सुदर्शनाद्यपेक्षया दधीच्यस्थिसंभवस्य वज्रस्यापि निकृष्टत्वात् धेनूनां दोग्ध्रीणाम् ।

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥
मृगाणां च मृगेन्द्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

अनर्थप्रेप्सुतया गणयतां मध्ये कालो मृत्युरहम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवतां गमनस्वभावानां पवनोहं शस्त्रभृतां रामोहम् अत्र शस्त्रभृत्त्वं विभूतिः अर्थान्तराभावात् आदित्यादयश्च क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मभूता इति शस्त्रभृत्त्वस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

सृज्यन्त इति सर्गाः तेषामादिः कारणं सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्र तत्र स्रष्टारोहमेवेत्यर्थः । तथान्तः सर्वदा संह्रियमाणानां तत्र तत्र संहर्तारोप्यहमेव तथा च मध्यं पालनं सर्वदा पाल्यमानानां पालयितारश्चाहमेवेत्यर्थः। जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः सोहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ॥
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणां मध्ये "अकारो वै सर्वावाक्" इति श्रुतिसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोहं सामासिकः समाससमूहस्तस्य मध्यो द्वन्द्वसमासोहं सह्युभयपदार्थप्रधानत्वेनोत्कृष्टः कलामुहूर्तादिमयोऽक्षयः कालोहमेव सर्वस्य स्रष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोहम् ॥३३॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४

सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् उत्पत्स्यमानानाम् उद्भवाख्यं कर्म चाहम् नारीणां श्रीरहं कीर्तिश्चाहं स्मृतिश्चाहं मेधा चाहं धृतिश्चाहं क्षमा चाहम् ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥
मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

साम्नां बृहत्सामाहं छन्दसां गायत्री अहं कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥
जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्षादिलक्षणद्यूतमहं जेतॄणां जयोस्मि व्यवसायिनां व्यवसायोस्मि सत्त्ववतां सत्त्वं महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ॥
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७॥

वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूतिः अर्थान्तराभावादेव पाण्डवानां

---

१ कीर्त्यादयो नेह गुणविशेषा विवक्षिताः तेषां पुरुषेष्वप्युद्भूतत्वेन नारीणामिति विशेषायोगात् । नच नारीशब्दोत्र स्त्रीलिङ्गमात्रपरः मुख्यबाधाभावात् अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते तत्रच श्रिय एव सर्वनारीभ्योतिशयितत्वात् नैव प्रथमा वक्तव्या कीर्तिः श्रीरिति पाठक्रमेण बाध्यत इत्याभिप्रायेण । श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः अन्यत्र तु तत्तदभिविशेषात्तत्तच्छब्दः ।

धनञ्जयोर्जुनोहं मुनयो मननेनार्थयाथात्म्यदर्शिनः तेषां व्यासोहं कवयो विपश्चितः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयितामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोहं विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मि ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां तत्तदवस्थाबीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्तदहमेव चराचरसर्वभूतजातं मया आत्मतयावस्थितेन विना यत्स्यात् न तदस्ति“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयः स्थितः” इति प्रक्रमात् “ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्” इत्यत्राप्यात्मतयावस्थानमेव विवक्षितम् । सर्ववस्तुजातं सर्वावस्थं मयात्मभूतेन युक्तं स्यादित्यर्थः। [१]अनेन सर्वस्यास्य सामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयावस्थितिरेव हेतुरिति प्रकट[२]यति ॥ ३९ ॥

[३]नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

---

[१] ता०—उपक्रमोपसंहारयोरविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनेति । [२] प्रकटयतीत्यत्र प्रकटितमिति क्वचित्पाठः । [३] ता०—निश्शेषवचनाशक्यतां प्रागुक्तामेव स्मारयति नान्तोस्तीति ।

मम दिव्यानां कल्याणीनां विभूतीनामन्तो नास्ति एष तु विभूतेर्विस्तरो मया कैश्चिदुपाधिभिः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥

यद्यद्विभूतिमदैशितव्यसंपन्नं भूतजातं श्रीमत्कान्तिमत् धनधान्यसमृद्धं वा ऊर्जितं कल्याणारम्भेषूद्युक्तं तत्तन्मम तेजोंशसंभवमित्यवगच्छ । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं ममाचिन्त्यशक्तेर्नियमनशक्त्यैकदेशसंभवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ॥
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूति-
योगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत्कार्यावस्थं कारणावस्थं स्थूलसूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे स्थितौ प्रवृत्तिभेदे च यथा मत्संकल्पं नातिवर्त्तेत तथा मम महिम्नः अयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः। यथोक्तं भगवता पराशरेण 'यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता' इति॥ ४२॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते
गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ

एकादशोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तं तमेतं भगवदसाधारणस्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्यैवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रक्ष्यति " सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् । तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा " इति हि वक्ष्यते । देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं गुह्यं परमं रहस्यमध्यात्मसंज्ञितम् आत्मनि वक्तव्यं वचः " न त्वेवाहं जातु नासम् " इत्यादि " तस्माद्योगी भवार्जुन " इत्येतदन्तं यत्त्वयोक्तं तेनायं ममात्मविषयो मोहः सर्वो विगतो दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

तथा सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्तं त्वद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां भूतानां त्वत्तः परमात्मनो भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ विस्तरतो मया

श्रुतौ हे कमलपत्राक्ष तवाव्ययं नित्यं सर्वचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं ज्ञानं बलादिकल्याणगुणगणैस्तवैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तितनिमिषितादिसर्वप्रवृत्तिषु तवैव प्रवर्तयितृत्वमित्याद्यपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतं हिशब्दो वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योतनार्थः ॥ २ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

हे परमेश्वर एवमेतदित्यवधृतं यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि पुरुषोत्तम आश्रितवात्सल्यजलधे तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशासितृत्वे पालयितृत्वे स्रष्टृत्वे संहर्तृत्वे भर्तृत्वे कल्याणगुणाकरत्वे परतरत्वे सकलेतरविसजातीयत्वे च अवस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

तत्सर्वस्य स्रष्टृ सर्वस्य प्रशासितृ सर्वस्याधारभूतं त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततो योगेश्वर योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः "पश्य मे योगमैश्वरम्" इति हि वक्ष्यते त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसंभावितानां ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधे आत्मानं त्वामव्ययं मे दर्शय त्वमव्ययमिति क्रियाविशेषणं [1]त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

---

[1] त्वां सकलमिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ।

एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच । पश्य मे सर्वाश्चर्याणि रूपाणि अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

ममैकस्मिन् रूपे पश्यादित्यान् द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादश अश्विनौ द्वौ मरुतश्चैकोनपञ्चाशत् प्रदर्शनार्थमिदम् इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि तानि सर्वाण्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्याश्चर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् पश्य यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तदप्येकदेहैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगद्दर्शयिष्यामि त्वं त्वनेन नियमितपरिमितवस्तुग्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां तथाभूतं सकलेतरविसजातीयमपरिमेयं द्रष्टुं न शक्यसे तव दिव्यमप्राकृतं मद्दर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि । पश्य मे योगमैश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य ममानन्तज्ञानादि योगमनन्तविभूतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८

॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वा सारथ्येवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्चर्ययोगानामीश्वरः परब्रह्मभूतो नारायणः परमेश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास तद्विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशासितृ च रूपम् ९

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

तच्चेदृशं देवं द्योतमानम् अनन्तम् कालत्रयवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानर्हं विश्वतोमुखं विश्वदिग्वर्तिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥१०॥११॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२

तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि । तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् । अक्षयतेजःस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे

दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्चर्यमये देवदेवस्य शरीरे दिव्ये अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयः स्थितः। आदित्यानामहं विष्णुः" इत्यादिना "न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इत्यन्तेनोदितम् एकस्थम् एकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्शनानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत्॥ १३॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः॥
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत॥ १४॥

ततो धनंजयो महाश्चर्यस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्तयितारं चाश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत् प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत॥ १४॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्॥
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥ १५॥

देव तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि तथा सर्वान्प्राणिविशेषाणां संघान् तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं तथेशं कमलासनस्थं

कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मतेवस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वान् ऋषीन् उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ॥१५॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोनन्तरूपम् ॥ नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि
विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि । विश्वेश्वर विश्वस्य नियन्तः विश्वरूप विश्वशरीर यतस्त्वमनन्तः अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं च पश्यामि ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो
दीप्तिमन्तम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्ताद्दुर्निरीक्ष्यं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

उपनिषत्सु "द्वे विद्ये वेदितव्ये"इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव त्वमव्ययः व्ययरहितः यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदावतिष्ठसे शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदिकस्य धर्मस्यैवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं परात्परं पुरुषम्"

इत्यादिषूदितः सनातनपुरुषस्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः यदुकुलतिलकस्त्वमेवंभूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

> अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९॥

अनादिमध्यान्तम् आदिमध्यान्तरहितम् अनन्तवीर्यम् अनवधिकातिशयवीर्यं वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः। अनन्तबाहुम् असंख्येयबाहुं सोपि प्रदर्शनार्थः अनन्तबाहूदरपादवक्त्रादिकं शशिसूर्यनेत्रं शशिवत्सूर्यवच्च प्रसादप्रतापयुक्तसर्वनेत्रं देवादीननुकूलान्नमस्कारादिकुर्वाणान्प्रति प्रसादः तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन् प्रति प्रतापः "रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः" इति हि वक्ष्यते। दीप्तहुताशवक्त्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्त्रं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि एवंभूतं सर्वस्य स्रष्टारं सर्वस्याधारभूतं सर्वस्य प्रशासितारं सर्वस्य संहर्तारं ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरमादिमध्यान्तरहितमेवंभूतदिव्यदेहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः। एकस्मिन्दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् इत्थमुपपद्यते एकस्मात् कटिप्रदेशादनन्तपरिमाणादूर्ध्वमुद्गता यथोदितादिव्योदरादयः अधश्च यथोदितदिव्यपादाः तत्रैकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह । द्युशब्दः पृथिवीशब्दश्चोभावुपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थौ द्यावापृथिव्योरन्तरमवकाशः यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति सर्वोयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम् अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादिदेवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितम् अत्यन्तभीतं महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते [1]एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तं किमर्थमिति चेदर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् अत इदमुच्यते "दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्" इति ॥ २० ॥

---

[1] ननु दर्शयामास पार्थायेति ह्युपक्रान्तं तत्कथं देवासुरादीनामपि मानुषवन्मांसचक्षुषां भगवद्विग्रहसाक्षात्कार उच्यत इत्यत्राह—एतेषामिति । अर्जुनस्य शिष्यभूतस्य अत्यन्तोपसन्नस्य निरतिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तं तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम् वक्ष्यति च "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" इति अतस्सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणं न पश्याम इत्यभिप्रायेण शङ्कते—किमर्थमिति । परिहरति—अर्जुनायेति । देवादिदिदृक्षासंभवात् क्षुद्राणामिव महतामपि भयावहत्वादिना निरङ्कुशैश्वर्यस्य प्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः ।

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी सुरसंघाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसस्त्वत्समीपं विशन्ति तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति अपरे महर्षिसंघाः सिद्धसंघाश्च परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भगवदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

ऊष्मपाः पितरः "ऊष्मभागा हि पितरः" इति श्रुतेः । एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरतिभीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थास्त्रिविधाः सर्व एवाहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वातीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभःशब्दः “ तदक्षरे परमे व्योमन्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, क्षयं तमस्य रजसः पराके ये अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” इत्यादिश्रुतिसिद्धत्रिगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची सविकारस्य प्रकृतितत्वस्य पुरुषस्यच सर्वावस्थस्य कृत्स्नस्याश्रयतया नभःस्पृशमिति वचनात् । “द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्” इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीतमना धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे । मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापिन् सर्वव्यापिनमतिमात्रमत्यद्भुतमतिघोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

युगान्तकालानलवत्सर्वसंहारे प्रवृत्तान्यतिघोराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने सुखं च न लभे । जगतां निवास देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर मां प्रति प्रसन्नो भव यथाहं प्रकृतिं गतो भवामि तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वैः सहैवावनिपालसंघैः ॥
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि

भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छन्ननावस्थितानां धार्त्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेष्वनुप्रविष्टानां चासुरांशानां संहारेण भूभारावतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास। स च पार्थो भगवतः स्रष्टृत्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भगवति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलब्धेन दिव्येन चक्षुषा पश्यन् इदं चोवाच ॥ अमीति ॥ अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयः सर्वे भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैरवनिपालसमूहैः सर्वैरस्मदीयैरपि कैश्चिद्योधमुख्यैः सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव वक्त्राणि विनाशाय विशन्ति तत्र केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशनान्तरेषु विलग्नाः संदृश्यन्ते ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा
द्रवन्ति ॥ तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति
वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं
ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि
समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

एते राजलोका बहवो नदीनामम्बुप्रवाहाः समुद्रमिव प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभास्तव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो॥ ३०॥

राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं लेलिह्यसे पुनःपुनर्लेहनं करोषि। तवातिघोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्रम् आपूर्य प्रतपन्ति॥ ३०॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपी नमोस्तु ते देववर प्रसीद॥ विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्॥ ३१॥

दर्शयात्मानमव्ययमिति तवैश्वर्यं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयता अतिघोररूपमिदमाविष्कृतम्।अतिघोररूपः को भगवान् किं कर्त्तुं प्रवृत्त इति भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि तवाभिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि। एतदाख्याहि मे।नमोस्तु ते देववर प्रसीद नमस्तेस्तु सर्वेश्वर एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेणेदं संहर्तृरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपश्च भव॥ ३१॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः॥ ऋतेपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥ ३२॥

आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वैश्वर्यं दर्शयतो भवतो घोररूपाविष्कारकोऽभिप्राय इति पृष्टो भगवान्पार्थसारथिः साभि-

प्रायमाह । पार्थोद्योगेन विनापि धार्तराष्ट्रप्रमुखमशेषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम घोररूपाविष्कारः तज्ज्ञापनं च पार्थमुद्योजयितुमिति । कलयति गणयतीति कालः सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानां राजलोकानामायुरवसानं गणयन्नहं तत्क्षयकृत् घोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुमाभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोस्मि । अतो मत्संकल्पादेव त्वामृतेपि त्वदुद्योगादृतेपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येवस्थिता योधास्ते सर्वे न भविष्यन्ति विनङ्क्ष्यन्ति ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रुन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात्त्वं तान्प्रति युद्धायोत्तिष्ठ तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व । मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहिताः हनने विनियुक्ताः त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं भव । मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भवसव्यसाचिन् "षच समवाये" सव्येन शरसचनशीलः सव्यसाची सव्येनापि करेण शरसमवायकरः हस्तद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि
योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तांस्त्वं जहि त्वं हन्याः एतान् गुरून् बन्धूंश्चान्यानपि भोगसक्ता-

न् कथं हनिष्यामीति मा व्यथिष्ठाः तानुद्दिश्य धर्माधर्मभयेन बन्धुस्नेहेन कारुण्येन च मा व्यथां कृथाः यतस्ते कृतापराधाः मयैव हनने विनियुक्ताः अतो निर्विशङ्को युद्ध्यस्व रणे सपत्नान् जेतासि जेष्यसि नैतेषां वधे नृशंसतागन्धः अपि तु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

॥ संजय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः
किरीटी ॥ नमस्कृत्य भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं
भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वार्जुनः तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतोतिभीतः भूयस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे
नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थाने युक्तं यदेतद्युद्धदिदृक्षया गतमशेषं देवगन्धर्वयक्षसिद्धविद्याधरकिंपुरुषादिकं जगत्त्वत्प्रसादात्त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति अनुरज्यते च यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति सर्वे सिद्धसंघाः सिद्धाद्यनुकूलसंघाः नमस्यन्ति च तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्वेण संबन्धः ३६

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे ॥ अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

युक्ततामेवोपपादयति। महात्मंस्ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे हिरण्यगर्भादयः कस्माद्धेतोर्न नमस्कुर्युः अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमेवाक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वम्"न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति सदसच्च त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृतितत्त्वं नामरूपविभागवत्तया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च त्वमेव तत्परं यत्तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिनश्च जीवात्मनः परमन्यत् मुक्तात्मतत्त्वं यत्तदपि त्वमेव ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

अतस्त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः। जगति सर्वो वेदिता वेद्यं च सर्वं त्वमेव एवं सर्वात्मतयावस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः। त्वया ततं विश्वमनन्तरूप त्वयात्मत्वेन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् ततं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोग्निर्वरुणः शशाङ्कः पितामहस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

अतस्त्वमेव वाय्वादिशब्दवाच्य इत्याह । सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव पितामहादयश्च सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः पितामहादीनामात्मतया तत्तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तुते सर्वत एव सर्व ॥ अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ॥ ४० ॥

अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोत्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समाप्नोषि ततः सर्वोऽसि यतस्त्वं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमात्मतया समाप्नोषि अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात्सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योसीत्यर्थः । त्वमक्षरं सदसद्वायुर्यमोग्निरित्यादिसर्वसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तम् "त्वया ततं विश्वमनन्तरूपं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः" इति च ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमस-

तत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोथ
वाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहम-
प्रमेयम् ॥ ४२ ॥

तवानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वस्रष्टृत्वादिको यो महिमा तमिममजानता मया प्रमादान्मोहात् प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखेति त्वयि प्रसभं विनयापेतं यदुक्तं यच्च परिहासार्थं सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु च सहकृतेषु एकान्ते वा समक्षं वा यदसत्कृतोसि तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च
गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतो-
न्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

अप्रतिमप्रभाव त्वम् अस्य चराचरस्य लोकस्य पितासि अस्य लोकस्य गुरुश्चासि अतस्त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यः लोकत्रयेपि त्वदन्यः कारुण्यादिना गुणेन केनापि न त्वत्समोस्ति कुतोभ्यधिकः ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामह-
मीशमीड्यम् ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रि-
यः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

यस्मात्त्वं सर्वस्य पिता पूज्यतमो गुरुश्च कारुण्यादिगुणैश्च

सर्वाधिकोसि तस्मात्त्वाम् ईशम् ईड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं प्रसादये यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथा च सख्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं
मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश
जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि प्रीतोस्मि भयेन प्रव्यथितं च मे मनः अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय। प्रसीद देवेश जगन्निवास मयि प्रसादं कुरु देवानां ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं
तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव
विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

तथैव पूर्ववत्किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदानीं सहस्रबाहुत्वेन विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन
न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

यन्मे तेजोमयं तेजोराशिं विश्वं सर्वात्मभूतमनन्तमन्तरहितं प्रदर्शनार्थमिदम् आदिमध्यान्तरहितमाद्यं मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तदिदं प्रसन्नेन मया मद्भक्ताय ते दर्शितम् आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसंकल्पत्वयोगयुक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह। एवंरूपो यथावस्थितोहं मयि भक्तिमतस्त्वत्तोन्येन ऐकान्तिकात्यन्तिकभक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण केवलैर्वेदयज्ञादिभिर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा यश्च विमूढभावो वर्तते तदुभयं मा भूत् त्वयाभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यरूपं दर्शयामि तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

॥ संजय उवाच ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

एवं पाण्डुतनयं भगवान् वसुदेवसूनुरुक्त्वा भूयः स्वकीयमेव चतुर्भुजरूपं दर्शयामास अपरिचितस्वरूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचितसौम्यवपुर्भूत्वाऽश्वासयामास स च महात्मा सत्यसंकल्पः अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य वसुदेवसूनोश्चतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपं कंसाद्भीतवसुदेवप्रार्थनेन आकंसवधात्पूर्वं भुजद्वयमुपसंहृतं पश्चादाविष्कृतं च "जातोसि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर। दिव्यं रूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर" इति हि प्रार्थितं शिशुपालस्यापि द्विषतोऽनवरतभावनाविषयं चतुर्भुजमेव वसुदेवसूनो रूपम् उदारपीवरचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरमिति अतः पार्थेनात्र तेनैव रूपेण चतुर्भुजेनेत्युच्यते।। ५०।।

।। अर्जुन उवाच ।।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ।।५१।।

अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्य्यलावण्यादियुतं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानसंस्थितमिति सौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः संवृत्तोस्मि प्रकृतिं गतश्च।। ५१ ।।

।। श्रीभगवानुवाच ।।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः।।५२।।

ममेदं सर्वस्य प्रशासनेवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं

यत् दृष्टवानसि तत्सुदुर्दर्शनं न केनापि द्रष्टुं शक्यम् अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः न तु दृष्टवन्तः ॥५२॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

कुतः वेदैरध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैर्यागदानहोमतपोभिश्च मद्भक्तिरहितैः केवलैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्यः अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतः शास्त्रैर्ज्ञातुं तत्त्वतः साक्षात्कर्तुं तत्त्वतः प्रवेष्टुं च शक्यः। तथा च श्रुतिः "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो
नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति स मत्कर्मकृत् मत्परमः सर्वेषामारम्भाणां अहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः मद्भक्तः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विनात्मधारणमलभमानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति स मद्भक्तः सङ्गवर्जितः मदेक-

प्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावत्वात् स्वदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषतन्त्रत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात्तेषु निर्वैरः य एवंभूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति निरस्ताविद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः।

॥ अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामायार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यऔदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसंकल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम्। उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्यैकलभ्यत्वम् अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनाद्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात्सुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते ।

भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् श्रैष्ठ्यं तु "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥" इत्यत्रोक्तम्। एवं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तेन प्रकारेण सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वाना ये भक्तास्त्वां सकलविभूतियुक्तमनवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चाव्यक्तं चक्षुरादिकरणेनानभिव्यक्तस्वरूपमुपासते तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः। "भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्" इत्युत्तरत्र योगवित्तमत्वं शैघ्र्यविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते॥१॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते॥
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ २॥

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेता नित्ययुक्ता नित्ययोगं काङ्क्षमाणा ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः। ते युक्ततमा मे मताः। मां सुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ २॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते॥
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्॥ ३॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः॥
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ ४॥

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपमनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यम् अत एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तं सर्वत्रगमचिन्त्यं च सर्वत्र देवादिदेहेषु वर्त्तमानमपि तद्विसजातीयतया तेन रूपेण चिन्तयितुमनर्हम् अत एव कूटस्थं सर्वसाधारणं तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासंबन्धमित्यर्थः । अपरिणामित्वेन स्वासाधारणाकारान्न चलति न च्यवते इत्यचलं तत एव ध्रुवं नित्यं सन्नियम्येन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वस्वव्यापारेभ्यः सम्यक् नियम्य सर्वत्र समबुद्धयः सर्वत्र देवादिविषमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धयः तत एव सर्वभूतहिते रताः सर्वभूताहितरतित्वान्निवृत्ताः सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तं य एवमक्षरमुपासते तेपि मां प्राप्नुवन्त्येव मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । "मम साधर्म्यमागताः" इति वक्ष्यते श्रूयते च "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टात्कूटस्थादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते "कूटस्थोक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इति अथ "पराययातदक्षरमधिगम्यते" इति अक्षरविद्यायां तु "अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म भूतयोनित्वादेः" तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशोधिकतरः अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः देहवद्भिर्देहात्माभिमानयुक्तैः दुःखेनावाप्यते देहवन्तो हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते ॥३॥४॥५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह । ये तु लौकिकानि देहयात्राशेषभूतानि देहधारणार्थानि चाशनादीनि कर्माणि वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सकारणानि सोद्देश्यानि अध्यात्मचेतसा मयि संन्यस्य मत्परा मदेकप्राप्याः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यन्तप्रियाणि प्राप्य समानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः । तेषां मत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभूतात्संसाराख्यात् सागरादहमचिरेणैव कालेन समुद्धर्ता भवामि ॥६॥७॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अतोतिशयितपुरुषार्थत्वात्सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मनःसमाधानं कुरु मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि । अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथ सहसैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि ततो-

भ्यासयोगेन मां प्राप्तुमिच्छन् स्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्द्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्य्यगाम्भीर्यौदार्य्यशौर्य्यवीर्य्यपराक्रमसर्वज्ञत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसकलकारणत्वाद्यसंख्येयकल्याणगुणसागरे निखिलहेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ ॥ ९ ॥

अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैवंविधस्मृत्यभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव मदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पापहरणपूजनोद्वर्त्तननामकीर्तनप्रदक्षिणनमस्कारस्तुत्यादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नप्यचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि मद्गुणानुसंधानकृतं मदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्कुररूपमेतन्मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि ततोक्षरयोगमात्मस्वभावानुसंधानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यताबुद्धिर्हि क्षीणाशेषपापस्यैव जायते यतात्मवान् यतमनस्कः ततोनभिसंहितफलेन मदा-

राधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मध्यानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते । तथा च वक्ष्यते "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इत्यारभ्य "विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इति ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२

अत्यर्थप्रीतिविरहितात्कर्कशरूपात्स्मृत्यभ्यासादक्षरयाथात्म्यानुसंधानपूर्वकं तदापरोक्षज्ञानमेवात्महितत्वे विशिष्यते आत्मा परोक्षज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्महितत्वे विशिष्यते ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते अनभिसंहितफलादनुष्ठितात्कर्मणोनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसः शान्तिर्भविष्यति शान्तेन मनसात्मनो ध्यानं संपत्स्यते ध्यानाच्च तदापरोक्ष्यं तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्य आत्मनिष्ठैव श्रेयसी आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तान्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह । अद्वेष्टा सर्वभूतानां द्विषतां द्वेषं कुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितानि एतानि भूतानि द्विषन्ति उपकुर्वन्ति चेत्यनुसंदधानस्तेषु द्विषत्सूपकुर्वत्सु च सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वन् मैत्रः तेष्वेव दुःखितेषु करुणां कुर्वन् करुणः निर्ममदेहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममो निरहंकारः देहात्माभिमानरहितः तत एव समदुःखसुखः सुखदुःखागमयोः सांकल्पिकयोः हर्षोद्वेगरहितः क्षमी स्पर्शप्रभवयोरवर्जनीययोरपि तयोर्विकाररहितः संतुष्टः यदृच्छोपनतेन येन केनापि देहधारणद्रव्येण संतुष्टः सततं योगी सततं प्रकृतिवियुक्तात्मानुसंधानपरः यतात्मा नियमितमनोवृत्तिः दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणाराध्यते आराधितश्च ममात्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः एवंभूतो मद्भक्तः एवंभूतेन कर्मयोगेन मां भजमानो यः स मे प्रियः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात्कर्मनिष्ठात्पुरुषान्निमित्तभूताल्लोको नोद्विजते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किंचिदपि न करोतीत्यर्थः । लोकाच्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते यमुपदिश्य सर्वो लोको नोद्वेगकरं कर्म करोति

सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् अत एव कंचनप्रति हर्षेण कंचनप्रत्यमर्षेण कंचनप्रति भयेन कंचनप्रति उद्वेगेन मुक्तः एवंभूतोऽपि यः सोपि मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६ ॥

अनपेक्ष आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः शुचिः शास्त्रविहितद्रव्यवर्धितकायः दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः अन्यत्रोदासीनः गतव्यथः शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्तावर्जनीयशीतोष्णवर्षस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः सर्वारम्भपरित्यागो शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भपरित्यागी य एवंभूतो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्य्यापुत्रवित्तक्षयादिकं तत्प्राप्य न शोचति तथाविध[1]मप्राप्तं च न काङ्क्षति यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्यावित्तादि तत् अप्राप्तं च न काङ्क्षति इत्यर्थः। शुभाशुभपरित्यागी पापवत्पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागो य एवंभूतो भक्तिमान्स मे प्रियः ॥ १७ ॥

---

[1] तथाविधं यद्विनाशे शोकः स्यात् तथाभूतमित्यर्थः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्। अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततो व्यतिरिक्तो विशेष उच्यते। आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः तत एवं मानापमानादिष्वपि समः य एवंभूतो भक्तिमान्स मे प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

तस्मादात्मनिष्ठात् भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति। धर्म्यं चामृतं चेति। धर्म्यामृते ये तु प्राप्य समं प्रापकं भक्तियोगं यथोक्तं मय्यावेश्य मनो ये मामित्यादिनोक्तेन प्रकारेणोपासते ते भक्ता अतितरां मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति द्वितीयं षट्कं समाप्तम्।

अथ
तृतीय षट्कम्.

त्रयोदशोऽध्यायः।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतः वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्मदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम्। मध्यमेच परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम्। इदानीमुपरितनषट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते। तत्र तावत्त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायविविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं तथाविधस्यात्मनश्चाचित्संबन्धहेतुस्ततो विवेकानुसंधानप्रकारश्चोच्यते। इदं शरीरं देवोहं मनुष्योहं स्थूलोहं कृशोहमित्यात्मना भोक्त्रा सह सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोर्थान्तरभूतं तस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथा-

त्म्यविद्भिरभिधीयते एतदवयवशः संघातरूपेण चेदमहं वेद्मि इति यो वेत्ति तं वेद्यभूतादस्माद्वेदितृत्वेनार्थान्तरभूतं क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः । यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसंधानवेलायां देवोहं मनुष्योहं घटादिकं जानामीति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसंधत्ते तथापि देहानुभववेलायां देहमपि घटादिकमिव इदमहं वेद्मीति वेद्यतया वेदिता अनुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटादिवदर्थान्तरभूतं तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोर्थान्तरभूतः सामानाधिकरण्येन प्रतीतिस्तु वस्तुतः शरीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेरुपपन्ना । तत्र वेदितुरसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वाद्योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेव मूढाः प्रकृत्याकारमेव वेदितारं पश्यन्ति तथा च वक्ष्यति । "उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः" इति ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि । क्षेत्रज्ञं चापि इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमित्यवगम्यते यदा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्दिष्टं तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च मद्विशेषणतैकस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेर्मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यौ विद्धि । वक्ष्यति—क्षेत्रात् क्षेत्र-

ज्ञाच्च बद्धमुक्तोभयावस्थात् क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य । “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ” इति पृथिव्यादिसंघातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वभावस्वरूपतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यन्तरोयं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः पृथिवीमन्तरो यमयति । स त आत्मान्तर्याम्यमृते” इत्यारभ्य “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । स त आत्मान्तर्याम्यमृते” इत्याद्याः इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशहेतुः । “ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयः स्थितः । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” इति । पुरस्तादुपरिष्टाच्चाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । “आदित्यानामहं विष्णुः ” इत्यादिना यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मे मतं केचिदाहुः । “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ” इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते ततश्चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यं तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वो-

पदेशः । अनेन चाप्ततमभगवदुपदेशेन रज्जुरियं न सर्प इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्त्तत इति ते प्रष्टव्याः अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः उत नेति । निवृत्ताज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूप आत्मन्यतद्रूपाध्यासासम्भावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं तान्प्रत्युपदेशादिव्यापारश्च न संभवति । अथात्मयाथात्म्यसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः तर्हि तस्याज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशारम्भो न संभवति । “ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ” इत्युक्तम् । अत एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसदाचारस्ववाक्यविरोधिभिः स्ववचःस्थापनदुराग्रहैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्त्तिता इत्यनादरणीयाः । अत्रेदं तत्त्वम् । अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन ईशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः । “ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्, तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः । क्षरात्माना वीशते देव एकः ” । अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते प्रधानं भोग्यत्वेन हरतीति हरः । “स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः। पतिर्विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा पृथगात्मानं प्रेरितारं च

मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ।। गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोनीशया शोचति विमुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक" इत्याद्याः । अत्रापि "अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।। सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।। प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत" इति । कृत्स्नजगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्तस्मिंश्चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि ततो मत्संकल्पकृताच्चिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां संभवो भवतीत्यर्थः । श्रुतावपि भूतादिसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति । एवं भोग्यभोक्तृरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मतत्त्वम-

हुः काश्चन श्रुतयः "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यन्तरोयं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम् । यः पृथिवीमन्तरो यमयति" इत्यारभ्य"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरम्।य आत्मानमन्तरो यमयति।स त आत्मान्तर्याम्यमृत" इति तथा"यः पृथिवीमन्तरे संचरन्यस्य पृथिवी शरीरम् यं पृथिवी न वेद"इत्यारभ्य"योऽक्षरमन्तरे संचरन् यस्याक्षरम् शरीरं यमक्षरं न वेद। यो मृत्युमन्तरे संचरन्यस्य मृत्युः शरीरम्।यं मृत्युर्न वेद।एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा। दिव्यो देव एको नारायणः"अत्र मृत्युशब्देन तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते। अस्यामेवोपनिषदि "अव्यक्तमक्षरे लीयते। अक्षरं तमसि लीयते। तमः परदेव एकीभूय तिष्ठति" इति वचनात् "अन्तः प्रविष्टोजः सृजते अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति च एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्य्यावस्थं कारणावस्थं जगत्स एवेत्याहुः। तथा "सदेव सौम्येदमग्रमासीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति। अन्तः प्रविष्टो यः तत्तेजोऽसृजत" इत्यारभ्य "सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"। इति तथा "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति। स तपो तप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत"इत्यारभ्य"सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इत्यत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धचिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः

स्मारितः "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्।तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत्। विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्"इति च अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यनेनैकार्थ्यादात्मशरीरभावनिबन्धनमिति विज्ञायते एवंभूतं यन्नामरूपव्याकरणं तद्धयतत्तर्हि "अव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इत्यत्र चोक्तम् अतः कार्य्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समभिहितमुपपन्नतरम् "हन्ताहमिमाः तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति " तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचकाः इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यं वृत्तम् अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्य्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो ब्रह्मोपादानत्वेपि संसृष्टस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासंकरोप्युपपन्नतरः। यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेपि विचित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसंयोग इति कार्य्यावस्थायामपि कारणवत्सर्वत्र चासंकरः तथा चिदचिदी-

श्वरसंघातोशदानत्वेपि जगतः कार्य्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वाद्यसंकरः तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित्संगतानां कारणत्वं कार्यत्वं च इह तु चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतैकपदार्थत्वात्स प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः स्वभावभेदः तदसंकरश्च तत्र चात्र च तुल्यः। एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्य्यानुप्रवेशेपि स्वरूपान्यथाभावादविकृतत्वमुपपन्नं स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयावस्थानात् कार्य्यत्वमप्युपपन्नम् अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता निर्गुणवादश्च परस्य ब्रम्हणो हेयगुणसंबन्धादुपपद्यते "अपहतपाप्मा विज्वरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोपिपास" इति हेयगुणान्प्रतिषिध्य "सत्यकामः सत्यसंकल्प" इति कल्याणगुणान्विदधतीयं श्रुतिरेव अन्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्यादिका ज्ञातृत्वमावेदयन्ति "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपत्वम् "सोकामयत बहुस्यां प्रजायेय। तदैक्षत बहुस्याम् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते। आत्मनि खल्वरे दृष्टे

श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवति । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इति ब्रह्मैव स्वसंकल्पाद्विचित्वस्थिरत्वसस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीका ब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्वमिति प्रतिषिध्यते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पश्यति । नेह नानास्ति किंचन । यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना न पुनर्बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतिसिद्धस्वसंकल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभोक्तृत्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते यत्तु "अस्य सर्वमात्मैवाभूत्" इति निषेधवाक्यारम्भे च "तत्स्थापितं तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इत्यादिना एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां तासां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः । श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्मज्ञानवादस्य औपाधिकब्रह्मभेदवादस्याप्यन्यस्यान्यायमूलकस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदवकाशो विद्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ २ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यत् द्रव्यं यादृक् च येषामाश्रयभूतं यद्विकारि ये चास्य विकाराः यतश्च यतो हेतोरिदमुत्पन्नं यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः । यद्यत् स्वरूपं चेदं स च यः स च क्षेत्रज्ञो

यः यत्स्वरूपो यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम् "अहं त्वं च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासंचितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । तथा पिण्डः पृथक् पुंसः शिरः पाण्यादिलक्षणः ॥ ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम्" ॥ तथाच "किं त्वमेतच्छिरः किं तु उरस्तव तथोदरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किं महीपते॥ समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथक् भूप व्यवस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव" इति। एवं विविक्तयोर्द्वयोर्वासुदेवात्मकं चाहुः "इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च" इति छन्दोभिर्विविधैः पृथक् पृथक् विविधैः छन्दोभिः ऋग्यजुःसामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथक् गीतम् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादनन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आ-

त्मा विज्ञानमय" इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योन्तर आत्मानन्दमयः" इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्मा विहितः एवमृक्सामाथर्वसु च तत्र तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैर्हेतुमद्भिर्हेतुयुक्तैः विनिश्चितैर्निर्णयान्तैर्न वियदश्रुतेरित्यारभ्य क्षेत्रप्रकारनिर्णय उक्तः। नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इत्यारभ्य ज्ञोत एवेत्यादिभिः क्षेत्रज्ञयाथात्म्यनिर्णय उक्तः। परात्तु तच्छ्रुतेरिति च भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमहाभूतानि अहंकारो भूतादिः बुद्धिर्महान् अव्यक्तं प्रकृतिः इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तानि दश एकमिति मनः।इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकाराः उ-

उच्यन्ते यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तथाप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्य्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते तेषां पुरुषधर्मत्वम् "पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" इति वक्ष्यते। संघातश्चेतना धृतिः आधृतिराधारः सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसंघातः प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूतम् इच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसंघातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति। एतत्क्षेत्रं समासेन संक्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अथ क्षेत्रकार्येष्वात्मज्ञानसाधनतयोपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते। अमानित्वमुत्कृष्टजनेष्ववधीरणा[1]रहितत्वम्। अदम्भित्वम् धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मानुष्ठानं दम्भस्तद्रहितत्वम्। अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडारहितत्वम्। क्षान्तिः परपीड्यमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्तत्वम्। आर्जवं परान् प्रति वाङ्मनःकायवृत्तीनामेकरूपता। आचार्योपासनम् आत्मज्ञानप्रदायिन्याचार्ये प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिनिरतत्वम्। शौचम् आत्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाक्कायगता शास्त्रसिद्धा। स्थैर्यमध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेषु निश्चलत्वम्। आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥

---

[1] तिरस्कारः।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनम् । अनहंकारः अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वं प्रदर्शनार्थमिदम् अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि विवक्षितं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखस्वरूपस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसंधानम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिरात्मव्यतिरिक्तविषयेषु सङ्गरहितत्वम् अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु तेषु शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण शेषरहितत्वं नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु संकल्पप्रभवेष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेगरहितत्वम् ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि सर्वेश्वरे च ऐकान्तिकयोगेन स्थिरा भक्तिः जनवर्जितदेशवासित्वं जनसंसदि चारतिः ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

आत्मनि ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वं[१] तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्व-

---

[१] अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमित्यत्र नित्यशब्देन अविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह तन्निष्ठत्वमिति ।

ज्ञानप्रयोजनं यत्तत्त्वं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेनेनात्मेति ज्ञानं आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रसंबन्धिनः पुरुषस्यामानित्वादिकमुक्तं गुणवृन्दमेवात्मज्ञानोपयोगि एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥
आनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

अथैतद्यो वेत्तीति वेदितृत्वलक्षणेन तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशोध्यते। अमानित्वादिभिः साधनैर्ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति। अनादि आदिर्यस्य न विद्यते तदनादि अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते तत एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति। मत्परम् अहं परो यस्य तन्मत्परम् "इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्" इति हि उक्तं भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम् । तथा च श्रुतिः "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मा न वेद। यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति" इति। तथा "सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः। प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इत्यादिका ब्रह्मबृहत्त्वगुणयोगिशरीरादर्थान्तरभूतं स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः। "स चानन्त्याय कल्पते" इति हि श्रूयते। शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतं कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम् । आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते । " स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणो हि प्रति-

ष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च। ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इति वचनम्। "न सत्तन्नासदुच्यते" कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते कार्य्यावस्थायां हि देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते तदनर्हतया कारणावस्थायाम् असदित्युच्यते। तथाच श्रुतिः "असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। तद्ध्येदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इत्यादिका। कार्यकारणावस्थाद्वयान्वयस्त्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेष्टनकृतः न स्वरूपतः इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते। यद्यपि "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति कारणावस्थं परंब्रह्मोच्यते। तथापि नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं परंब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमपि असच्छब्दवाच्यं क्षेत्रज्ञस्य सावस्थाकर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्देश्यम्॥ १२॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १३॥

सर्वतःपाणिपादं तत्परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतः पाणिपादकार्यशक्तं तथा सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत् सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत् "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इति परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं श्रूयते। प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमेव

तथा "विद्वान् पुण्यपापे विधूय। निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति हि श्रूयते। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इति च वक्ष्यते। लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति। लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम् इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः। स्वभावतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं विनैवेन्द्रियवृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः। असक्तं स्वभावादेव देवादिदेहसङ्गरहितं सर्वभृच्चैव देवादिसर्वदेहभरणसमर्थं च। "स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतेः। निर्गुणं तथा स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितं गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

पृथिव्यादिभूतानि परित्यज्य अशरीरो बहिर्वर्तते तेषामन्तश्च वर्तते "जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा" इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु अचरं चरमेव च स्वभावतोऽचरं चरदेहित्वे सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वम् अस्मिन्क्षेत्रे वर्तमानमपि अतिसूक्ष्मत्वात् देहात् पृथक्त्वेन संसा-

रिभिरविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अमानित्वाद्युक्तगुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थं तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां तदेवान्तिके च वर्तते ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृत्वैकाकारतया अविभक्तम् अविदुषां देवाद्याकारेणायं देवो मनुष्य इति विभक्तमिव च स्थितं देवोहं मनुष्योहमिति देहसामानाधिकरण्येनानुसंधीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमित्याद्युक्तमेतद्यो वेत्तीति । इदानीं प्रकारान्तरैश्च देहादर्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह-भूतभर्तृ चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्भर्तृ तद्भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्णु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेन अर्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यं प्रभविष्णु च प्रभवहेतुः । ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभवहेतुस्तेभ्योर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । मृतशरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनात् न भूतसंघातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकं दीपादित्यादीनामपि आत्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशयति।

दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमात्रं कुर्वते तावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वं तमसः परमुच्यते । तमःशब्दः सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः प्रकृतेः परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयं तच्च ज्ञानगम्यम् अमानित्वादिभिरुक्तैः ज्ञानसाधनैः प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य विष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणावस्थितं सन्निहितम् ॥ १७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

एवं "महाभूतान्यहंकार" इत्यादिना " संघातश्चेतना धृतिः" इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् । "अमानित्वम्" इत्यादिना "तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्" इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् । "अनादिमत्परम्" इत्यादिना "हृदि सर्वस्य विष्ठितम्" इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च संक्षेपेणोक्तम् । मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं क्षेत्राद्विविक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं च विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावः असंसारित्वम् असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

अथात्यन्तविभक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्यानादित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्यभेदः संसर्गहेतुश्चोच्यते । प्रकृतिपुरुषावुभावन्योन्यसंसृष्टावनादीति विद्धि । बन्धहेतुभूतान्विकारानिच्छाद्वेषादीन् अमानित्वादिकांश्च गुणान्मोक्षहेतुभूतान्प्रकृतिसंभवान्

विद्धि। पुरुषेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैः इच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भवति। सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥१९॥

कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्य्यभेदमाह । कार्य्यं शरीरं कारणानि समनस्कानीन्द्रियाणि तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याश्रया भोगसाधनभूता क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्य त्वधिष्ठातृत्वमेव तदपेक्षयाधिकं कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिकम् उक्तं शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वं प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः। एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्य्यभेद उक्तः ॥२०॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्॥
कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषस्य स्वतः स्वानुभवैकसुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतुत्वमाह । गुणशब्दः स्वकार्य्येष्वौपचारिकः स्वतः स्वानुभवैकसुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिसंसृष्टः प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गौपाधिकान्सत्त्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अनुभवति । प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह । पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोयं पुरुषः

तत्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखादिषु सक्तस्तत्साधनहेतुभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधुयोनिषु जायते । ततश्च कर्मारभते ततश्च जायते यावदमानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनभूतान् गुणान् सेवते तावदेव संसरति तदिदमुक्तम् । " कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति ॥ २१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अस्मिन्देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसंकल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टानुमन्ता च भवति तथा देहस्य भर्त्ता च भवति तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति । एवं देहनियमनेन देहभरणेन देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति तथाच वक्ष्यते । "शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् " इति अस्मि[1]न्देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति । चाप्युक्तः देहे मनसि चात्मशब्दोनन्तरमेव प्रयुज्यते।"ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना" इति अपि[2]शब्दात् महेश्वर इत्यप्युक्त इति गम्यते । पुरुषः

---

[1] जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमात्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसंकोचकान्वयमाह । अस्मिन्देह इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति अस्मिन्देह इत्यसङ्गतमिति भावः ।

[2] परमात्मशब्दवन्महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसंकोचकावच्छिन्नविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयेण अपिशब्देनापि प्रतीतमित्याह । अपिशब्दादिति ।

परः अनादिमत्परमित्यादिनोक्तोपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरयं पुरुषोनादिप्रकृतिसंबन्धकृतगुणसङ्गादेतद्देहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥
सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयोभिजायते ॥ २३ ॥

एनमुक्तस्वभावं पुरुषमुक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैः सत्त्वादिभिर्गुणैस्सह यो वेत्ति यथावद्विवेकेन जानाति स सर्वथा देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लिष्टप्रकारेण वर्तमानोपि भूयो न जायते न भूयः प्रकृत्या संबध्नाति अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मानमात्मानं तद्देहावसानसमये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

केचिन्निष्पन्नयोगा आत्मनि शरीरेवस्थितमात्मानम् आत्मना मनसा ध्यानेन भक्तियोगेन पश्यन्ति। अन्ये चानिष्पन्नयोगाः सांख्येन योगेन ज्ञानयोगेन योगयोग्यं मनः कृत्वात्मानं पश्यन्ति। अपरे योगादिष्वात्मावलोकसाधनेष्वनधिकृता ये ज्ञानयोगानधिकारिणः तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः व्यपदेश्याश्च कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसा योगयोग्यतामुत्पाद्यात्मानं पश्यन्ति ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ॥
तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृताः अ-

न्येभ्यस्तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते तेप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति ये श्रुतिपरायणाः श्रवणमात्रनिष्ठाः तेच श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकर्मारभ्यातितरन्त्येव मृत्युम् अपिशब्दाच्च पूर्वभेदोवगम्यते ॥ २५ ॥

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसंधानप्रकारं वक्तुं स्थावरं जङ्गमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह। यावत् स्थावरजङ्गममात्मना सत्त्वं जायते तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते न त्वितरेतरावियुक्तमित्यर्थः ।। २६ ।।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥२७॥

एवमितरेतरैः युक्तेषु सर्वभूतेषु देवादिविषमाकाराद्विविक्तं तत्र तत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति स आत्मानं यथावस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविषमाकारेण आत्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् २८

सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्त[1]च्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरमात्मानं देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन्नात्मना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति संसारान्मोचयति । ततस्तस्माज्ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्परां गतिं याति गम्यत इति गतिः परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं पश्यन्नात्मानं हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

सर्वाणि कर्माणि "कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" इति पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं ज्ञानाकारं च यः पश्यति तस्य प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृत इति च यः पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ २९ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथक्भावमेकस्थम् एकतत्त्वस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति नात्मस्थं तत एव प्रकृतित एवोत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिकभेदविस्तारं च यदा पश्यति तदैव ब्रह्म संपद्यते अनवच्छिन्नज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

[1] समवस्थितमित्यत्र उपसर्गसामर्थ्यलब्धस्थितिवैशेष्यं व्यनक्ति तत्तच्छेषित्वेत्यादिना । अत एव हि स्थितमित्येतावद्विभज्य निर्दिष्टम् ।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥
शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अयं परमात्मा देहान्निकृष्टस्वभावेन निरूपितः शरीरस्थोपि अनादित्वादनारभ्यत्वादव्ययः व्ययरहितः निर्गुणत्वात्सत्त्वादिगुणरहितत्वान्न करोति न लिप्यते देहभावैर्न लिप्यते न बध्यते ॥ ३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति नित्यसंयुक्तः देहस्वभावैः कथं न लिप्यते इत्यत्राह । यथाकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्ववस्तुस्वभावैर्न लिप्यते तथात्मातिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहेवस्थितोपि तत्तद्देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथैक आदित्यः स्वया प्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री ममेदं क्षेत्रमीदृशमिति कृत्स्नं बहिरन्त आपादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति अतः प्रकाश्याल्लोकात् प्रकाशकादित्यवद्वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोयमुक्तलक्षणात्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानाख्येन चक्षुषा ये विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण मोक्ष्यतेनेनेति मोक्षः अमानित्वादिकमुक्तं मोक्षसाधनमित्यर्थः।क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेण उक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं विदित्वा भूतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्यते आचरन्ति ते निर्मुक्तबन्धाः स्वेन रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतीश्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ

चतुर्दशोऽध्यायः।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥ १ ॥

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञायामानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यानुगृहीतैर्बन्धान्मुच्यते इत्युक्तं

तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितं "कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति। अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते । परं पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमं यत् ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मननशीला इतस्संसारात्परां सिद्धिं गताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥
सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

पुनरपि ज्ञानं फलेन विशिनष्टि । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः मत्साम्यं प्राप्ताः सर्गेपि नोपजायन्ते न सृजिकर्मतां भजन्ते ते प्रलये न व्यथन्ति च न च संसृतिकर्मतां भजन्ते ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वभूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं "यावत्संजायते किंचित्" इत्यनेनोक्तं भगवता स्वेनैव कृतमित्याह । कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं मम महत् ब्रह्म यत् तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्; "भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयम्" इति निर्दिष्टा चेतना प्रकृतिः महदहंकारादिविकाराणां कारणतया महद्ब्रह्मेति उच्यते। श्रुतावपि क्वचित्प्रकृतिरपि ब्रह्मे-

ति निर्दिश्यते "यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यस्य ज्ञानमय तपः।तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"इति "इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां, जीवभूताम्"इति चेतनपुञ्जरूपा या प्रकृतिर्निर्दिष्टा सेह सकलप्राणिबीजतया गर्भशब्देनोच्यते। तस्मिन्नचेतने योनिभूते महति ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्संकल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां संभवो भवति ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

कार्यावस्थोपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह । सर्वासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः संभवन्ति जायन्ते तासां ब्रह्म महद्योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः।अहं बीजप्रदः पिता तत्र तत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनः पुनः देवादिभावेन जन्महेतुमाह । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूताः तद्विकारेषु

महदादिषूद्भूताः महदादिविशेषान्तैरारब्धदेवमनुष्यादिदेहसंबन्धिनमेनं देहिनमव्ययं स्वतो गुणसंबन्धानर्हं देहे वर्तमानं निबध्नन्ति देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह । तत्र सत्त्वरजस्तमःसु सत्त्वस्य स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात् प्रकाशकं प्रकाशसुखावरणस्वभावरहितता निर्मलत्वं प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोधः अनामयम् आमयाख्यकार्य्यं न विद्यत इत्यनामयम् अरोगताहेतुरित्यर्थः । एषु सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति पुरुषस्य सुखसङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः।ज्ञानसुखयोः सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति ज्ञानसुखजननं पुनरपि तयोः सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजो रागात्मकं रागहेतुभूतं रागो योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहातृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानं तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा। सङ्गः पुत्रमित्रादिषु संबन्धिषु संश्लेषस्पृहा । तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु

स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभते देही ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्महेतवो भवन्ति अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्गहेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतं ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः तस्मादन्यत्तद्विपर्ययज्ञानं तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजं मोहनं सर्वदेहिनां मोहो विपर्ययज्ञानं विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः। तत्तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनं निबध्नाति। प्रमादः कर्तव्यात्कर्मणोन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम्। आलस्यं कर्मस्वनारम्भस्वभावः। स्तब्धतेति यावत्। पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिः निद्रा। तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः। मनसोप्युपरमः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह—सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम्। रजः कर्मसङ्गप्रधानं तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्त्तव्यविपरीतप्रवृत्तिसङ्गप्रधानम्। देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

ते च स्वरूपानुसंबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्तीत्यत्राह । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः तथापि प्राचीनकर्मवशात् देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते रजस्तमसी कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते तथा तमःसत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित् कदाचिच्च रजःसत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाश[1] उपजायते ॥
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

तच्च कार्योपलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह । सर्वेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते तदास्मिन्देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता प्रवृत्तिः । प्रयोजनमनु-

---

[1] प्रकाशशब्दोत्र न प्रथमान्तः ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् प्रकाश इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमिति कैश्चिदुक्तस्य क्लिष्टत्वात् । सप्तम्यन्तत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारानुगुण्यविषयतया वा प्रकाश्यस्वरूपादिपरतया वा ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा अन्वय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह । वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमिति॥ एतेन प्रकाश आलोकस्थानीयः ज्ञानं चक्षुस्थानीयमिति वदन्तो निरस्ताः ।

द्दिश्यापि चलस्वभावता आरम्भः । कर्मणां फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भः । अशमः इन्द्रियानुपरतिः । स्पृहा विषयेच्छा । एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते । यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाशः ज्ञानानुदयः । अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता । प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम् । मोहो विपरीतज्ञानम् । एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहभृत् प्रलयं मरणं याति चेदुत्तमविदाम् उत्तमतत्त्वविदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहानमलान् मलरहितान् अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वात्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरोतीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ॥
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलार्थं कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते तत्र जनित्वा स्वर्गादिफलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः । तथा तमसि प्रवृद्धे मृतः मूढयोनिषु श्वसूकरादियोनिषु जायते सकलपुरुषार्थारम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

एवं सत्त्ववृद्धौ मरणमुपगम्यात्मविदां कुले जातेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलासन्धिरहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोधिकसत्त्वजमितं निर्मलं दुःखगन्धरहितं भवतीत्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्त्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलसाधनकर्मसङ्गिकुले जन्म फलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भं तत्फलानुभवपुनर्जन्मरजोवृद्धिफलाभिसंधिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सांसारिकं दुःखप्रायमेवेत्याहुः तद्गुणयाथात्म्याविदः । अज्ञानं तमसः फलम् एवमन्तकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञानपरम्परारूपम् ॥ १६ ॥

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

तदधिकसत्त्वादिजनितनिर्मलादिफलं किमित्यत्राह । एवं परम्परया जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते यथा प्रवृद्धाद्रजसः स्वर्गादिफले लोभो जायते तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादोनवधानं तन्निमित्तासत्कर्मणि प्रवृत्तिस्ततश्च मोहो विपरीतज्ञानं ततश्चाधिकतरं तमसः ततश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः॥ १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ १८॥

एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । रजसः स्वर्गादिफललोभकरत्वाद्राजसाः

फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदा कर्म अनुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति अन्त्यत्वं ततस्तिर्यक्त्वं ततः कृमिकीटादिजन्मस्थावरत्वं ततोपि गुल्मलतात्वं ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टतृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधिगच्छति ॥ १९ ॥

आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्द्धितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसंधिरहितभगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदा यो द्रष्टा गुणेभ्योन्यं कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परमन्यमात्मानमकर्त्तारं वेत्ति स मद्भावमधिगच्छति मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति आत्मनः स्वतःपरिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम् आत्मा स्वतस्त्वकर्त्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं पश्यति तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते ॥ २० ॥

कर्तृभ्यो गुणेभ्योन्यमकर्त्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधि-

गच्छतीत्युक्तं स भगवद्भावः कीदृश इत्यत्राह । अयं देही देहसमुद्भवान्देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानेतान्सत्त्वादींस्त्रीन् गुणानतीत्य तेभ्यश्च ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमात्मानमनुभवति एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥२१॥

अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच । सत्त्वादींस्त्रीन्गुणानेतानतीतः कैर्लिङ्गैः कैर्लक्षणैरुपलक्षितो भवति किमाचारः केनाचारेण युक्तोऽसौ अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः। कथं चैतान् केनोपायेन सत्त्वादींस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशमिति । आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु अनिष्टेषु संप्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्य्याणि प्रकाशप्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥
गुणा वर्त्तन्त इत्येव योवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्यान्यत्र उदासीनवदासीनो गुणैर्द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न विचाल्यते गुणाः स्वेषु कार्य्येषु प्रकाशादिषु वर्त्तन्ते इत्यनुसंधाय यः तूष्णीमवतिष्ठते नेङ्गते न गुणकार्य्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥२४॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

समदुःखसुखः दुःखसुखयोः समचित्तः स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितस्स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादिसुखदुःखयोः समचित्त इत्यर्थः। तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः तत एव च तुल्यप्रियाप्रियविषयः। धीरः प्रकृत्यात्मविवेककुशलः अत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वासंबन्धानुसंधानेन तुल्यचित्तः तत्प्रयुक्तमानापमानयोस्तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वसंबन्धाभावादेव तुल्यचित्तः तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी य एवंभूतः स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

अथैवं रूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह। "नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारम्" इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसंधानमात्रेण न गुणात्ययः प्राप्स्यते तस्यानादिकालप्रवृत्तविपरीतवासनाबाध्यत्वसंभवात् ।

मां सत्यसंकल्पपरमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिमव्यभिचारेणैकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययानतीत्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयोग्यो भवति । यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभाग-
योगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हि शब्दो हेतौ । यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य अतिशयितानित्यैश्वर्यस्य ऐकान्तिकस्य सुखस्य च "वासुदेवः सर्वम्" इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राणस्य सुखस्येत्यर्थः । यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः यथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्य्यादयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति सर्वत्र "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते" इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वात् । तदेकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वकब्रह्मभावश्चेति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ

पञ्चदशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसंबन्धोऽनादिरित्युक्तम् । अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसंबन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम्। इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतियुक्तां विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतयात्यन्तोत्कर्षरूपेण विसजातीयस्य पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते। तत्र तावदसङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नबन्धामक्षराख्यविभूतिं च वक्तुं छेद्यरूपं बन्धाकारेण विततमचित्परिणामविशेषमश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच । यं संसाराख्यमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधःशाखमव्ययं चाहुः श्रुतयः "ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोश्वत्थः सनातनः । ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति" इत्याद्याः सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्य ऊर्ध्वमूलत्वं पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगपक्षिकृमिकीट-

पतंगस्थावरान्ततयाधःशाखत्वम् असङ्गहेतुभूतात् असम्यग् ज्ञानोदयात् प्रवाहरूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वं यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः छन्दांसि श्रुतयः "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्विवर्द्धते अयं संसारवृक्ष इति छन्दांस्येव अस्य पर्णानि पत्रैर्हि वृक्षो वर्द्धते। यस्तमेवंभूतमश्वत्थं वेद स वेदवित् वेदो हि संसारवृक्षस्य छेदोपायं वदति छेद्यस्य वृक्षस्य स्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

तस्य मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्च अधःशाखाः पुनरपि मनुष्यपश्वादिरूपेण प्रसृता भवन्ति ऊर्ध्वंच गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः। कथमित्यत्राह-अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके। ब्रह्मलोकमूलस्य अस्य वृक्षस्य मनुष्याग्रस्य अधो मनुष्यलोके मूलान्यनुसंततानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानुबन्धीनि[1] मूलान्यधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः। मनुष्यत्वावस्थायां कृ-

---

[1] समानाधिकरणसमासौचित्यात्कर्मणामेव च सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेस्तदनुबन्धिनां गुणानामन्येषां वा मूलत्वनिर्देशायोगमभिप्रेत्याह । कर्माण्येवानुबन्धीनीति । पुरुषमनुबध्नन्तीत्यनुबन्धीनि ।

तैर्हि कर्मभिरधो मनुष्यपश्वादय ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥२॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च
संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गश-
स्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ॥ ३ ॥

अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेन ऊर्ध्वमूलत्वं तत्संतानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेन अधःशाखत्वं मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं न तथा संसारिभिरुपलभ्यते।मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुरूपपरिग्रहश्च इत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते । तथास्य वृक्षस्यान्तो विनाशोपि गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते तथास्य गुणसङ्ग एवादिरिति नोपलभ्यते।तस्य प्रतिष्ठा चात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते । [1]प्रतितिष्ठत्यस्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा।एनमुक्तप्रकारं सुविरूढमूलं सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थं सम्यक्ज्ञानं मूलेन दृढेन गुणमयभोगासङ्गाख्येन शस्त्रेण छित्त्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निव-
र्तन्ति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येद्यतः प्र-
वृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

---

[1] मूलस्थितिभूमिर्वृक्षस्य प्रतिष्ठा । कर्म च संसारवृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम् । तच्च अविद्यासञ्चितं कर्मेति वचनादज्ञानस्थितं तदधीनत्वात्तदनुष्ठानस्य ममकारस्यापि कर्महेतोरहंकारदोषः कन्द इति स इह संसारवृक्षप्रतिष्ठेति ।

ततो विषयासङ्गाद्धेतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यम् अन्वेषणीयं यस्मिन्गता भूयो न निवर्तन्ते । कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगसङ्गस्तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तेत इत्यत्राह-अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चाद्यं कृत्स्नस्यादिभूतम् ॥ “मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय।” इत्यादिषूक्तमाद्यं पुरुषमेव शरणं [1]प्रपद्येत् तमेव शरणं प्रपद्येत। यतः यस्मात्कृत्स्नस्य स्रष्टुरियं गुणमयभोगसङ्गप्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैव पूर्वमेतत् “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ” इति। [2]प्रपद्येयतः प्रवृत्तिरिति वा पाठः।तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य शरणमुपगम्य इत्यर्थः। अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतत्साधनभूता पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी पुरातना हि मुमुक्षवो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धाः संजाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहा निर्गतानात्मात्माभिमा-

---

[1] छन्दोवदृषीणं प्रयोगानुमतेः प्रपद्येदिति परस्मैपदम् ।

[2] तत्र ह्यभिमतं पाठान्तरमर्थान्तरं चाह प्रपद्येत्यादिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यानन्वयात् इयत इति पदच्छेदः एवं च शङ्कायास्साक्षादिदमुत्तरं स्यादिति भावः। इयच्छन्दस्यात्रप्रकृताप्रकृतसाकल्यपरत्वमाह अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति ।

नरूपमोहाः । जितसङ्गदोषाः जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः । अध्यात्मनित्या आत्मनियतज्ञानं तदध्यात्मम् आत्मध्याननिरताःविनिवृत्ततदितरकामाः सुखदुःखसंज्ञैश्च द्वन्द्वैर्विमुक्ताः अमूढाः आत्मानात्मस्वभावज्ञाः तदव्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति । मां शरणमुपागतानां मत्प्रसादादेव ताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुशकयाः सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीर्थः ॥ ५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते न शशाङ्को न पावकश्च । ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रकाशकं बाह्यानि तु ज्योतींषि विषयेन्द्रियसंबन्धिविरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकाणि अस्य च प्रकाशको योगः तद्विरोधि चानादिकर्म तन्निवर्तनं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिमूलमसङ्गादि यद्गत्वा पुनः न निवर्तन्ते तत्परमं धाम परमं ज्योतिः मम मदीयं मद्विभूतिभूतो ममांश इत्यर्थः । आदित्यानामपि प्रकाशकत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि ज्ञानमेवहि सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

इत्थमुक्तस्वरूपः सनातनो मदंश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितस्वरूपो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । कश्चिच्च पूर्वोक्तमार्गेणास्या अविद्यायाः मुक्तः

स्वेन रूपेणावतिष्ठते। जीवभूतस्त्वतिसंकुचितज्ञानैश्वर्यः कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानाम् इन्द्रियाणां मनःषष्ठानाम् ईश्वरस्तानि कर्मानुगुणमितस्ततः कर्षति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

यच्छरीरमवाप्नोति यस्माच्छरीरादुत्क्रामति तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानीन्द्रियाणि भूतसूक्ष्मैः सह गृहीत्वा संयाति । वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकाद्याशयात्तत्स्थानात्सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वान्यत्र संयाति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

कानि पुनस्तानीन्द्रियाणीत्याह । एतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि अधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तत्तच्छब्दादीन् विषयानुपसेवते उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारं विमूढा

नानुपश्यन्ति। विमूढाः मनुष्यत्वादिपिण्डाकारात्माभिमानिनः। ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव पश्यन्ति ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥
यतन्तोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणाः योगिनो योगाख्येन चक्षुषात्मनि शरीरेवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति। यतमानाः अप्यकृतात्मानो मत्प्रपत्तिविरहिणस्तत एवासंस्कृतमनसः तत एव अचेतसः आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः नैनं पश्यति। एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकं ज्ञानं ज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्विभूतिरित्युक्तम्—"तद्धाम परमं मम। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति ॥ ११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

इदानीमचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्विभूतिरित्याह। अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजस्तन्मदीयं तेजस्तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३

पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह । अहं पृथिवीमाविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि पुष्णामीति। तथाहममृतरसमयः सोमो भूत्वा सर्वौषधीः पुष्णामि ।। १३ ।।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहं वैश्वानरो जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्भुक्तं खाद्यचोष्यलेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच॥
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अत्र परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ अहं सोमो भूत्वा वैश्वानरो भूत्वेति तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ । तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य च परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशे हेतुमाह । तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य भूतजातस्य च सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे हृदि सर्वं मत्संकल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया सन्निविष्टः । तथाहुः श्रुतयः–"अन्तःप्रतिष्ठः शास्ता जनानां सर्वात्मा यः पृथिव्यां तिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमयति॥ पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्। अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म"इत्याद्याः । स्मृतयश्च–"शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगन्मयः। प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् ॥ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः।"

इत्याद्याः। अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते स्मृतिः पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम् इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः सोपि मत्तः अपोहनं च अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिः "अपोहनमूहनं वा ऊहनम् ऊहवावच" इति स्मृतेः। ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्थंप्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणः प्रवृत्तार्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम् ऊहो नाम वितर्कः सच मत्त एव। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः। अतोऽग्निवायुसूर्यसोमेन्द्रादीनां मदन्तर्यामिकत्वेन मदात्मकत्वात्तत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः देवमनुष्यादिशब्दैर्जीवात्मैव वेदान्तकृत् वेदानाम् "इन्द्रं यजेत वरुणं यजेत" इत्येवमादीनामन्तःफलं फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति अन्तकृत् फलकृत् वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः। तदुक्तं पूर्वमेव "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति" इत्यारभ्य "लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च॥ " इति च । वेदविदेव चाहं वेदविच्चाहमेव एवं मदभिधायिनं वेदम् अहमेव वेद। इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारमर्थं शृणु। क्षरश्चाक्षर एव चेति द्वाविमौ लोके पुरुषौ प्रथितौ तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलपनीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि अत्राचित्सङ्गरूपैकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्देशः अक्ष-

रशब्दनिर्दिष्टः कूटस्थः अचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा सत्त्वाचित्संसर्गाभावात् अचित्परिणामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कुटस्थ इत्युच्यते। अत्राप्येकत्वनिर्देशोचिद्वियोगरूपैकोपाधिनाभिहितः नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तम् "बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः। सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥" इति ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां वद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः अर्थान्तरभूतः परमात्मेत्युदाहृतः सर्वासु श्रुतिषु परमात्मेति निर्देशादेव ह्युत्तमः पुरुषो वद्धमुक्तपुरुषाभ्यामर्थान्तरभूत इत्यवगम्यते।कथं,यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। लोक्यत इति लोकः तत्त्रयं लोकत्रयम् अचेतनं तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणावगम्यमेतत्त्रयं य आत्मतयाऽऽविश्य बिभर्ति स तस्माद्व्याप्याद्भर्तव्याच्चार्थान्तरभूतः इतश्चोक्ताल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः। यतः सोऽव्यय ईश्वरश्च अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावादचेतनभूतात् तत्संवन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनात् अचित्संबन्धयोग्यतया पूर्वसंबन्धिनोऽमुक्ताच्चार्थान्तरभूत एव तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वर ईशितव्यात्तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः क्षरं पुरुषमतीतोहम् अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः अतोहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाल्लोक इति स्मृतिरिहोच्यते श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः । श्रुतौ तावत् "परं ज्योतिरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इत्यादौ । स्मृतावपि "अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः"इत्यादौ ॥ १८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः एवमुक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसंमूढो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्यामव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन च विसजातीयं जानाति स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्भजनैरुभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदनेन मम जायत इत्येतत् पुरुषोत्तमत्ववेदनं पूजयति ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्थं परमपुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्यतममिदं शास्त्रं त्वमनघतया योग्यतम इति कृत्वा मया तवोक्तम् एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च मां प्रेप्सुना उपादेया या बुद्धिः सा सर्वोपात्ता स्यात् यच्च तेन कर्तव्यं तच्च सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः । अनेन श्लोकेनानन्तरोक्तं पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमेवैतत्सर्वं करोति नतु साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ
षोडशोऽध्यायः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥
दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं विभूतिमतो भ-

गवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनः चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यं च वर्णितम्। अनन्तरमुक्तस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्दैवासुरसर्गयोर्विभागम्। इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयं तन्निवृत्तिरभयम्। सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वम्। ज्ञानयोगव्यवस्थितिः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा। दानं न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम्। दमो मनसो विषयौन्मुख्यनिवृत्तिसंशीलनम्। यज्ञः फलाभिसंधिरहितभगवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम्। स्वाध्यायः सर्वविभूतेर्भगवतस्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसंधाय वेदाभ्यासनिष्ठा। तपः [१]कृच्छ्रचान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्य करणम्। आर्जवं मनोवाक्कायकर्मवृत्तीनामेकनिष्ठता। परेषु अहिंसा परपीडावर्जनम्। सत्यं यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यम्। अक्रोधः परपीडाफलचित्तविकाररहितत्वम्। त्यागः आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनम्। शान्तिरिन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनम्। अपैशुनं परानर्थकरवाक्यनिवेदनाकरणम्। दया भूतेषु सर्वेषु दुःखासहिष्णुत्वम्।

---

[१] शास्त्रीयभोगसंकोचस्तप इति लक्षिते तद्विशेषानुदाहरति—कृच्छ्रेति 'एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्॥' इत्यादिविहितद्वादशीसमाराधनार्थैकादश्युपवासोत्र द्वादश्युपवास उक्तः। यद्वा तिथिव्रतेषु तिथिद्वयव्रते च द्वादश्युपवासोऽस्त्येव॥

अलोलुप्त्वम्[1] अलोलुत्वमिति वा पाठः । विषयेषु निःस्पृहत्वमित्यर्थः । मार्दवम् अकाठिन्यम् साधुजनसंश्लेषार्हतेत्यर्थः । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा । अचापलं स्पृहणीयविषयसान्निधावचपलत्वम् । तेजः दुर्जनैः अनभिभवनीयत्वम् । क्षमा परनिमित्तपीडानुभवेपि परेषु तं प्रति चित्तविकाररहितता । धृतिः महत्यामप्यापदि कृत्यकर्त्तव्यतावधारणम् । शौचं बाह्यान्तःकरणानां कृत्ययोग्यता शास्त्रीया । अद्रोहः परेष्वनुपरोधः । परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः । नातिमानिता स्थाने गर्वोतिमानित्वं तद्रहितता। एते गुणा दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । देवसंबन्धिनी संपत् दैवी देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः तेषां संपत्सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव तामभिजातस्य तामभिमुखीकृत्य जातस्य तामभिवर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भो धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम् । दर्पः कृत्याकृत्याविवेककरो विषयानुभवनिमित्तो हर्षः । अतिमानश्च स्वविद्याभिजनानुगुणोभिमानः । क्रोधः परपीडाफलश्चित्तविकारः । पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभावः । अज्ञानं परावरतत्त्वकृत्याकृ-

---

[1] लुपि धातौ यङ्लुगन्ते क्विपि कृते लोलुबिति पकारान्तं पदम् । अचि कृते तु लोलुप इति तद्व्यञ्जयति—अलोलुत्वमलोलुपत्वमिति । 'लूङ् छेदने' इति धातौ लोलू इति यङ्लुगन्तं तत्र छान्दसं ह्रस्वत्वमभिप्रेत्याह—अलोलुत्वमिति वा पाठः इति ॥

त्याविवेकः। एते स्वभावाः आसुरीं संपदमभिजातस्य भवन्ति आसुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पाण्डव ॥ ५ ॥

दैवी मदाज्ञानुवृत्तिरूपा संपद्विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति क्रमेण मत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः । आसुरी मदाज्ञातिवृत्तिरूपा संपन्निबन्धाय भवति अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह शोकं मा कृथाः । त्वंतु दैवीं संपदमभिजातोसि। हे पाण्डव धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन्दैव आसुर एव च ॥
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

अस्मिन्कर्मलोके कर्म्मकराणां भूतानां सर्गौ द्वौ द्विविधौ दैवश्च आसुरश्चेति । सर्गः उत्पत्तिः प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशाद्भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणायोत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र दैवसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः । देवानां मदाज्ञानुवर्तिशीलानाम् उत्पत्तिः यदाचारकरणार्थः स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः । आसुराणां सर्गश्च यदाचारकरणार्थस्तमाचारं मे शृणु मत्सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं निवृत्तिं चाभ्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्ममासुरा न विदुः न जानन्ति । नच शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धं तत् बाह्यमाभ्यन्तरं चासुरेषु न विद्यते नापि चाचारः तद्बाह्याभ्यन्तरशौचं येन संध्यावन्दनादिना आचारेण जायते सोपि आचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तम्–" संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु " इति । तथा सत्यं च तेषु न विद्यते सत्यं यथार्थज्ञानं भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥७॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

किंच असत्यं जगदेतत्सत्शब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यं तथा ब्रह्मात्मकमिति नाहुः । अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिमि न वदन्ति । ब्रह्मणानन्तेन धृता पृथिवी सर्वाँल्लोकान् बिभर्ति यथोक्त " तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही । बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् " इति । अनीश्वरं सत्यसंकल्पेन परब्रह्मणा सर्वेश्वरेण मयैतत् नियमितमिति च न वदन्ति "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते " इत्युक्तम् ॥ वदन्ति चैवम् अपरस्परसंभूतं किमन्यत् योषित्पुरुषयोः परस्परसंबन्धेन जातमिदं मनुष्यपश्वादिकमुपलभ्यते । अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते किंचिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतः सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः ॥
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्यावलम्ब्य नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः । अल्पबुद्धयः घटादिवज्ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः । उग्रकर्माणः सर्वेषां हिंसकाः । जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः॥१०॥

दुष्पूरं दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्सिषाधयिषया मोहादज्ञानात् असद्ग्राहान् अन्यायगृहीतपरिग्रहान् गृहीत्वा अशुचिव्रताः अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः । दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

अद्य श्वो वा मुमूर्षवः चिन्तामपरिमेयां चापरिच्छेद्यां प्रलयान्तां प्राकृतप्रलयावधिकसाध्यविषयामुपाश्रिताः । तथा कामोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः । एतावदिति निश्चिताः इतोधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संजातनिश्चयाः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैकनिष्ठाः । कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् प्रतीहन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येन लब्धं नादृष्टादिना । इमं च मनोरथमहमेव प्राप्स्ये नादृष्टादिसहितः । इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मेस्ति । इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव भविष्यति १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

असौ मया बलवता हतः शत्रुः । अपरानपि शत्रून् अहं शूरो धीरश्च हनिष्ये । किमत्र मन्दधीभिः दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टादिपरिकरेण । तथाच ईश्वरोहं स्वाधीनोहमन्येषां चाहमेव नियन्ता । स्वत एव अहं भोगी नादृष्टादिभिः । सिद्धोहं स्वतः सिद्धोहं न कदाचिददृष्टादेः । तथा स्वत एव बलवान् स्वत एव सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया ॥
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥

अहं स्वतश्च आढ्योस्मि । अभिजनवानस्मि स्वत एवोत्तमकुले प्रसूतोस्मि । अस्मिँल्लोके मया सदृशः कोन्यः स्वसामर्थ्यः लब्धसर्वविभवो विद्यते । अहं स्वयमेव यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इति अज्ञानविमोहिताः ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वेनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता मन्यन्ते ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अदृष्टेश्वरादिसहकारमृते स्वेनैन सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा एवं कुर्यामेतच्च कुर्यामन्यच्च कुर्यामित्यनेकचित्तविभ्रान्ताः। एवंरूपेण मोहजालेन समावृताः। कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः। मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताःस्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मनैव संभाविताः आत्मनैवात्मानं संभावयन्तीत्यर्थः। स्तब्धाः परिपूर्णं मन्यमाना न किंचित्कुर्वाणाः। कथं धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदान्विताः। नामयज्ञैर्नामप्रयोजनैर्यष्टेति नाममात्रप्रयोजकैर्यज्ञैर्यजन्ते। तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वख्यापनाय अविधिपूर्वकम् अयथोदितं यजन्ते ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

ते चेदृक्भूता यजन्त इत्याह-अनन्यापेक्षोहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमहंकारमाश्रिताः। तथा सर्वस्य करणे मद्बलमेव पर्याप्तमिति च बलम्। अतो मत्सदृशो न कश्चिदस्तीति च दर्पम्। एवंभूतस्य मम काममात्रेण सर्वं संपत्स्यत इति कामम्। मम येऽनिष्टकारिणस्तान्सर्वान्हनिष्यामीति च क्रोधम्। एवमेतान् संस्रृताः। स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितम् सर्वस्य कारयि-

तारं पुरुषोत्तमं माम् अभ्यसूयकाः प्रद्विषन्तः कुयुक्तिभिः मत्स्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो माममसहमानाः । अहंकारादिकान्संश्रिताः । यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

एवं मां ये द्विषन्ति तान् क्रूरान्नराधमान् अशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरामरणादिरूपेण परिवर्तमानेषु संतानेषु तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदानुकूल्ये प्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु क्षिपामि । तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

मदानुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः । पुनरपि जन्मनि जन्मनि मूढा मद्विपरीतज्ञानाः । मामप्राप्यैवास्ति भगवान् वासुदेवः सर्वेश्वरः इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोधमामेव गतिं यान्ति २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

अस्या[1]सुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह । अस्यासुरस्वभावरूपस्य नरकस्यैतत्त्रिविधं द्वारं तच्चात्मनो नाशनम् कामः क्रोधः लोभ इति त्रयाणां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

---

[1] यथावस्थितस्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः स चासुरस्वभाव एवेत्यभिप्रायेणाह—आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्येति ।

द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतत्त्रयं त्यज तस्मादतिघोरनरकहेतुत्वात्कामक्रोधलोभानामेतत्त्रितयं दूरतः परित्यज ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

एतैः कामक्रोधलोभैस्तमोद्वारैर्मद्विपरीतज्ञानहेतुभिर्विमुक्तः नर आत्मनः श्रेय आचरति । लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुकूल्ये प्रयतते ततो मामेव परां गतिं याति ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

शास्त्रानादरोस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह । शास्त्रं वेदाख्यं विधिरनुशासनं वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते स्वच्छन्दानुगुणमार्गेषु वर्तते । न स सिद्धिमवाप्नोति न काममप्यामुष्मिकीं सिद्धिमवाप्नोति । ऐहिकमपि न सुखं किंचिदवाप्नोति । न परां गतिं कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मात्कार्याकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायाम् शास्त्रमेव तव प्रमाणं धर्मशास्त्रेतिहासपुराणोपबृंहिता वेदा यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्त्वं तत्प्राप्त्युपायभूतं

च कर्मावबोधयन्ति । तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदन्यूनातिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं त्वमर्हसि तदेवोपादातुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ

सप्तदशोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

दैवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् । इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते । तत्राशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन्न शास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेदबुभुत्सयार्जुनः पृच्छति । शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयान्विता ये यजन्ते तेषां निष्ठा का किं सत्त्वमाहो स्वित् रजः अथ तमः । निष्ठा स्थितिः स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः सत्त्वादिरेव निष्ठेत्युच्यते तेषां किं सत्त्वे स्थितिः किं वा रजसि किं वा तमसीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

एवं पृष्टः श्रीभगवान् अशास्त्रविहितश्रद्धायाः तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धात्रैविध्यं तावदाह । सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति सा च स्वभावजा । स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः । यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा वासना रुचिश्च । श्रद्धा चात्मधर्माः गुणसंसर्गजाः तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनकाः देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभव इत्यर्थः । ततश्चेयं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा तामिमां श्रद्धां शृणु । सा श्रद्धा यत्स्वभावा तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥
श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वमन्तःकरणं सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति । अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तं तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः । श्रद्धामयोयं पुरुषः श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः । यो यच्छ्रद्धः यः

पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव सः स तादृशश्रद्धापरिणामः पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत्ततः पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवतीति ॥ ३ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

तदेव विवृणोति । सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विकश्रद्धायुक्ता देवान्यजन्ते । दुःखाऽसंभिन्नोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्ता भवति । राजसा जना यक्षरक्षांसि यजन्ते । अन्ये तामसा जनाः प्रेतान्भूतगणान्यजन्ते । दुःखसंभिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा । दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः । अशास्त्रीयेषु तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः । अपि त्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह—अशास्त्रविहितमिति । घोरमपि तपो ये जनास्तप्यन्ते प्रदर्शनार्थमिदम् । अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये कुर्वते ते दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । शरीरस्थं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्षयन्तो मदंशभूतं जीवं चान्तःशरीरस्थं कर्ष-

यन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वते तानासुरनिश्चयान् विद्धि । असुराणां निश्चयः असुरनिश्चयः असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः मदाज्ञाविपरीतकारित्वात्तेषां सुखलवसंबन्धो न विद्यते । अपि त्वनर्थव्राते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तम् "पतन्ति नरकेऽशुचौ" इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यागादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति । तत्राप्याहारमूलत्वात् सत्त्वादिवृद्धेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते । " अन्नमयं हि सौम्य मनः, आहारशुद्धौ सत्त्वसिद्धिः" इति श्रूयते। आहारोपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वादिगुणान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति । तथैव यज्ञोपि त्रिविधः तथा तपो दानं च । तेषां भेदमिमं शृणु तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सत्त्वादिभेदेनेममुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ॥
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्विवर्द्धनाः पुनरपि सत्त्वस्य विवर्द्धनाः । सत्त्वमन्तःकरणम् अन्तःकरणकार्य्यम् । ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते । " सत्त्वात्संजायते ज्ञानम् " इति सत्त्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुवचनात् । आहारोपि सत्त्वमयो ज्ञानविवृद्धिहेतुः । तथा

बलारोग्ययोरपि विवर्द्धनाः सुखप्रीत्योरपि विवर्द्धनाः । परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य विवर्द्धनाः तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेण प्रीतिविवर्द्धनाः । रस्या मधुररसोपेताः । स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः । स्थिराः स्थिरपरिणामाः । हृद्याः रमणीयवेषाः । एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य पुरुषस्य प्रियाः॥८॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कटुरसा अम्लरसाः लवणोत्कटाः अत्युष्णाः अतितीक्ष्णाः रूक्षा विदाहिनश्चेति कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः अतिशैत्यातितैक्ष्ण्यादिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः शोषकराः । रूक्षास्तापकराः । विदाहिनः दाहकराः । एवंविधाः आहारा राजसस्येष्टाः । ते च रजोमयत्वात् दुःखशोकामयवर्द्धना रजोवर्द्धनाश्च ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयामं चिरकालावस्थितम् । गतरसं त्यक्तस्वाभाविकरसम् । पूति दुर्गन्धोपेतम् । पर्युषितं कालान्तरापत्त्या रसान्तरापन्नम् । उच्छिष्टं गुर्वादिभ्योन्येषां भुक्तशिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हम् । अयज्ञाशिष्टमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसस्य प्रियं भवति । भुज्यत इत्याहार एव भोजनं पुनश्च तमसो वर्द्धनम् । अतो हितैषिभिः सत्त्ववृद्धये सात्त्विकाहारा एव सेव्याः ॥ १० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टः मन्त्रद्रव्यक्रियादिभिर्युक्तः। यष्टव्यमेवेति भगवदाराधनत्वेन स्वप्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनः समाधाय य इज्यते स सात्त्विकः ॥११॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ॥
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

फलाभिसंधियुक्तैर्दम्भगर्भो यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं ब्राह्मणोक्तिहीनं सदाचारयुक्तैर्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैर्यजस्वेत्युक्तिहीनमित्यर्थः। असृष्टान्नम् अचोदितद्रव्यम्। मन्त्रहीनम् अदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोभिर्निष्पाद्यतया तत्स्वरूपभेदं तावदाह—देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनम्। शौचं तीर्थस्नानादिकम्। आर्जवं यथामनः शारीरवृत्तम्। ब्रह्मचर्यं योषित्सु भोग्यताबुद्धियुक्तेक्षणादिरहितत्वम्। अहिंसा अप्राणिपीडा एतच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यप्रियहितं च यत् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्येतद्वाङ्मयं तपः उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वम् । सौम्यत्वं मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यम् । मौनं मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम् । आत्मविनिग्रहः मनोवृत्तेर्ध्येयविषयेऽवस्थापनम् । भावसंशुद्धिरात्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम् । एतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः । युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्तायुक्तैः नरैः । परया श्रद्धया यत्त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

मनसादरः सत्कारः । वाचा प्रशंसा मानम् । शारीरो नमस्कारादिः पूजा । फलाभिसंधिपूर्वकं सत्काराद्यर्थं च दम्भेन हेतुना यत् तपः क्रियते तदिह राजसं प्रोक्तं स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वाच्चलमध्रुवं चलत्वं पातभयेन चलनहेतुत्वम् । अध्रुवत्वं क्षयिष्णुत्वम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढाः अविवेकिनः मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्यात्मपीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं च क्रियते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्॥२०॥

फलाभिसंधिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च परिक्लिष्टम् अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते । असत्कृतं पादप्रक्षालनादिगौरवादिरहितम् । अवज्ञातं सावज्ञम् । अनुपचारयुक्तं यद्दीयते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

ॐतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः। इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यागादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यप-

देश्यतया लक्षणमुच्यते । ॐतत्सदिति त्रिविधोयं निर्देशः शब्दः ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोन्वयी भवति । ब्रह्म च वेदः वेदशब्देन वैदिकं कर्म चोच्यते। वैदिकं यज्ञादिकम् । यज्ञादिकं कर्म ॐतत्सदिति शब्दान्वितं भवति । ओमितिशब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया तत्सदितिशब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता ब्राह्मणा वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

त्रयाणाम् ॐतत्सदिति शब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते । प्रथमम् ॐमितिशब्दस्यान्वयप्रकारमाह । तस्माद्ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेदविधानोक्ताः आदावोमित्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते । वेदाश्चोमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां च कर्मणामोमिति शब्दान्वयो वर्णितः । ओमितिशब्दान्विते वेदधारणात्तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमिति शब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह । फलमनभिसंधाय वेदाध्ययनयज्ञतपोदानक्रियामोक्षकाङ्क्षिभिः त्रैवर्णिकैः याः क्रि-

यन्ते ताः ब्रह्मप्राप्त्युपायतया ब्रह्मवाचिना तदितिशब्देन निर्देश्याः। "सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" इति। तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः एवं वेदाध्ययनयज्ञादीनां मोक्षभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदितिशब्दान्वय उक्तः। त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः॥२५॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते॥
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥२६॥

अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह। सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे[1] च सर्ववस्तुषु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः। तथा येन केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि सत्कर्मेदमिति सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः॥ २६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते॥
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते॥ २७॥

अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया सदित्युच्यते। कर्म च तदर्थीयं त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं सदित्येवाभिधीयते। तस्माद्वेदा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च ओंतत्सदितिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः॥२७॥

---

[1] कल्याणभाव इति। तच्छब्दान्वये मोक्षकाङ्क्षिभिरिति विशेषणादिह तु प्रशस्ते कर्मणीति प्रशस्ततामात्रनिमित्तवचनात् मोक्षेतरपुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोत्र व्युत्पाद्यत इति भावः।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकम् असदित्युच्यते । कुतः न च तत्प्रेत्य नो इह न मोक्षाय न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ

अष्टादशोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयश्रेयःसाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म नान्यद्वैदिकस्य च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः । तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन मोक्षसाधनं च कर्मफलाभिसंधिरहितं यज्ञादिकम्

तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकात् भवति । सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यं त्यागस्य संन्यासस्य च स्वरूपं भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसंधानं सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्योपादेयत्वं स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तावत्त्यागसंन्यासयोः पृथक्त्वैकत्वेन निर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति । त्यागसंन्यासौ द्वौ मोक्षसाधनाय विहितौ । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके न अमृतत्वमानशुः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इत्यादिषु अस्य संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथक् वेदितुमिच्छामि । अयमभिप्रायः किमेतौ संन्यासत्यागशब्दौ पृथगर्थौ उत एकार्थावेव । यदा पृथगर्थौ तदानयोः पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि एकत्वेपि तस्य रूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

अथानयोरेकमेव स्वरूपं तच्चेदृशम् इति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं संन्यासं विदुः । केचिच्च विचक्षणाः नित्यानां

नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थः इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयस्त्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः सर्वकर्मफलविषय इति विवादं प्रदर्शयन्नेकत्र संन्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् । अतस्त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थत्वमङ्गीकृतम् इति ज्ञायते। तथा “निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम” इति त्यागशब्देनैव निर्णयवचनात् “ नियतस्य तु संन्यासात्कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ” इति च परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । एके मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषवद्बन्धकत्वात् सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षूणां त्याज्यमित्याहुः । अपरे पण्डिता यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

तत्रैवं वादिविप्रतिपन्ने त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मे मत्तः शृणु । त्यागः क्रियमाणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलविषयतया कर्तृत्वविषयतया च ममताविषयतया च पूर्वमेव मया त्रिविधः

संप्रकीर्तितः । " मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः" इति कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति फलत्यागः । मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ॥
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम् अपि त्वाप्रयाणादहरहः कार्यमेव । यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसंबन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पावनानि । मननम् उपासनं मुमुक्षूणां यावज्जीवम् उपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मविनाशनार्थानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि । तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञादीनि कर्माणि मदाराधनरूपाणि । सङ्गं कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरह आप्रयाणादुपासननिर्वृत्तये मुमुक्षुणा कर्त्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः । संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते । “शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः” इति शरीरयात्राया एव असिद्धेः । शरीरयात्रा हि यज्ञशिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यक् ज्ञानाय प्रभवति । अन्यथा “ ते त्वघं भुञ्जते पापा” इत्ययज्ञशिष्टावरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । “अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यन्नेन हि मन आप्यायते । “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानम् आहारशुद्ध्यायत्तमिति श्रूयते । तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्माप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानायैवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते । एवं ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो बन्धकत्वमोहात्परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । तमोमूलः त्यागः तामसः तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम् । तमो ह्यज्ञानस्य मूलम् “प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ” इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञानविरोधिविपरीतज्ञानम् । तथाच वक्ष्यते—“ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ” इति । अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो विपरीतज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म तथापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वाद्दीर्घायासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च म-

नसोऽवसादकरमिति तद्भीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महायज्ञाद्याश्रमकर्म परित्यजेत् । स राजसं रजोमूलं त्यागं कृत्वा तदयथाऽवस्थितं शास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत । " अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी " इति हि वक्ष्यते । नहि कर्मादृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः । अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेर्जुन ॥
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया कार्यं स्वप्रयोजनमिति मत्वा सङ्गं कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते स त्यागः सात्त्विको मतः स सत्त्वमूलः । यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तम् " सत्त्वात्संजायते ज्ञानम् " इति वक्ष्यते च । " प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी " इति ॥९॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

एवं सत्त्वसमाविष्टो मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानस्तत एव छिन्नसंशयः कर्मणि सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले च कर्मणि नानुषज्जते । अकुशलं कर्मानिष्टफलं कुशलं च कर्मेष्टरूपस्वर्गपुत्रपश्वन्नादिफलम् । सर्वस्मिन्कर्मणि ममतारहितत्वात्त्यक्तब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वफलत्वात् त्यक्तकर्तृत्वाच्च तयोः

क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति । अनिष्टफलं पापं कर्मात्र प्रमादिकमभिप्रेतम् "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" इति दुश्चरिताविरतेर्ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वश्रवणात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागः शास्त्रीयस्त्यागः न कर्मस्वरूपत्यागः ॥ १० ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

तदाह नहि देहभृता ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यम् । देहधारणार्थानामशनयानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात् । तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी स एव "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः । फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां त्यागो त्रिविधः संप्रकीर्तितः इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

ननु कर्माण्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसंबन्धतया शास्त्रैर्विधीयन्ते । नित्यनैमित्तिकानामपि प्राजापत्यं गृहस्थानामित्यादिफलसंबन्धितयैव हि चोदना । अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजावापादीनामिवानभिसंहितफलस्यापीष्टानिष्टरूपफलसंबन्धोऽवर्जनीयः । अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन मुमुक्षुणा न कर्मा-

नुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह—अनिष्टं नरकादिफलम् इष्टं स्वर्गादिफलम् मिश्रमनिष्टसंभिन्नं पुत्रपश्वन्नादि एतत् त्रिविधम् कर्मणः फलमत्यागिनां कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति। प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । नतु संन्यासिनां क्वचित् न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधिफलं भवति । एतदुक्तं भवति यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव तथापि जीवनाधिकारकामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगः पृथक्त्वेन परिह्रियते । मोक्षविनियोगश्च “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानन तपसा नाशकेन ” इत्यादिभिरिति तदेवं क्रियमाणेषु स्वकर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः संन्यासः स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

इदानीं भगवति पुरुषोत्तमन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसंधानेनात्मन्यकर्तृत्वानुसंधानप्रकारमाह । तत एव फलकर्मणोरपि ममतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैः स्वलीलादिप्रयोजनाय कर्माण्यारभते । अतो जीवात्मगतं क्षुन्निवृत्त्यादिकमपि फलं तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषं चेति सांख्यविद्भिः सांख्यकृतान्ते यथावस्थितवस्तुविषयया वैदिक्या बुद्ध्यानुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चेमानि कारणानि तानि निबोध मे मत्तः सकाशात् अनुसंधत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजी-

वात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमवधारयाति । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरम्, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यादिषु ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥
विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

तदिदमाह । न्याय्ये शास्त्रसिद्धे विपरीते प्रतिषिद्धे वा सर्वस्मिन्कर्मणि शरीरे वाचिके मानसे च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानं शरीरम् अधिष्ठीयते जीवात्मनेति महाभूतसंघातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा अस्य जीवात्मनः कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं च " ज्ञात एव कर्त्ता शास्त्रार्थत्वात्" इति च सूत्रोपपादितम् । करणं च पृथग्विधं वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं पृथग्विधं कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारम् विविधा च पृथक्चेष्टा। चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्गतवृत्तिवाचिना शरीरेन्द्रियधारणस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य च वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः । दैवं चैवात्र पञ्चमम् अत्र कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमं परमात्मान्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इति । वक्ष्यति च " ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढा-

नि मायया" इति। परमात्मायत्तं जीवात्मनः कर्तृत्वं "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्युपपादितम्। नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः। इदमपि चोद्यं सूत्रकारेण परिहृतम् "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय्यर्थ्यादिभ्यः" इति। एतदुक्तं भवति परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिभिः तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छाकरणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते। तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेनेति तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति। यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं चेति॥ १४॥ १५॥

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः॥
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः॥ १६॥

एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र तत्र कर्मणि केवलमात्मानमेव कर्त्तारं यः पश्यति स दुर्मतिः विपरीतमतिः। अकृतबुद्धित्वात् अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुबुद्धित्वान्न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति॥ १६॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥ १७॥

परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेन यस्य भावः कर्तृत्वविशेषविषयो मनोवृत्तिविशेषो नाहंकृतो नाहमभिमानकृतः। अहं करोमी-

ति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन्कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया संबध्यते न च मदीयमिदं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायते इत्यर्थः । स इमाँल्लोकान् युद्धे हत्वापि तान् न निहन्ति न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन युद्धाख्येन कर्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसंधानं सत्त्वगुणवृद्ध्यैव च भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय कर्माणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह । ज्ञानं कर्त्तव्यकर्मविधिविषयं ज्ञानं ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म परिज्ञाता कर्मणः तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना बोधबोद्धव्यबोद्धृयुक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं संगृह्यते–करणं कर्म कर्तेति । करणं साधनभूतं द्रव्यादिकम् । कर्म यागादि । कर्त्तानुष्ठातेति ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावत् शृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानम् अनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोपपद्यते । गुणसंख्याने गुणकार्य्यगणने यथावत् शृणु तान्यपि तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञानादीनि यथावत् शृणु ॥ १९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥२०॥

ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेनैकमात्माख्यभावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवत्सु ज्ञानाकारात्मनि विभागरहितम् । अव्ययं व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययम् । अविकृतं फलादिसङ्गानर्हं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि भावान् नानाभूतान् सितदीर्घादिपृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान्कर्माधिकारवेलायां यत् ज्ञानं वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्यें सक्तमहेतुकम् ॥
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्कार्यें एकस्मिन्कर्तव्ये कर्माणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपेऽत्यल्पफले कृत्स्नफलवत्सक्तमहेतुकं[1] वस्तुतस्त्वकृत्स्नफलवत्तया तथाविधासङ्गहेतुरहितम् । अतत्त्वार्थवत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्।अत्यल्प-

---

[1] कार्यभूतस्य ज्ञानस्य सङ्गस्य वा कारणमात्रनिषेधायोगात् प्रेक्षावत्प्रसङ्गहेतुरिह प्रतिषिध्यत इत्याह । वस्तुत इति ।। अहेतुकमितिपाठेऽपि हैतुकादन्यत्वविवक्षया अयमेवार्थो ग्राह्यः ।

फलं च प्रेत्याराधनरूपविषयत्वादल्पं च तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यंशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वानुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह । नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं सङ्गरहितं कर्तृत्वादिसङ्गरहितम् । अरागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम् । अदम्भेन कृतमित्यर्थः । अफलप्रेप्सुना अफलाभिसंधिना कार्यमित्येव कृतं यत् कर्म तत्सात्त्विकं कर्म इत्युच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहंकारेण वा । वाशब्दश्चार्थे । कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च बहुलायासं यत्कर्म क्रियते तद्राजसं बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियत इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन यत्कर्म क्रियते तद्राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

कृते कर्मण्यनुबद्ध्यमानदुःखमनुबन्धः क्षयः कर्मणि क्रियमाणेर्थविनाशः । हिंसा तत्र प्राणिपीडा । पौरुषमात्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम् । एतान्यनवेक्ष्याविमृश्य मोहात्परमपुरुषकर्तृत्वाज्ञानाद्यत्कर्म क्रियते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते२६

मुक्तसङ्गः फलसङ्गरहितः अनहंवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः धृत्युत्साहसमन्वितः आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः । उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वम् । ताभ्यां समन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु सिद्ध्यसिद्ध्योरविकृतचित्तः । कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागी यशोर्थी । कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी । लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावरहितः । हिंसात्मकः परान्पीडयित्वा तैः कर्मकुर्वाणः । अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः । हर्षशोकान्वितः युद्धादौ कर्मणि विजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षशोकान्वितः । कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोलसः ॥
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्तः शास्त्रीयकर्मायोग्यः । प्राकृतः अनधिगतविद्यः । स्तब्धः अनारम्भशीलः । शठः अभिचारादिकर्मरुचिः । नैष्कृतिकः वञ्चनपरः । अलसः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः । विषादी अतिमात्रावसादशीलः । दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कु-

वैन्नितरेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः । एवंभूतो यः कर्ता स तामसः ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

एवं कर्त्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम् । इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह। बुद्धिर्विवेकपूर्वकनिश्चयरूपं ज्ञानम्। धृतिरारब्धायाः मोक्षसाधनभूतायाः क्रियायाः विघ्नोपनिपाते विधारणसामर्थ्यम् । तयोः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं यथावच्छृणु ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ३०

प्रवृत्तिरभ्युदयसाधनभूतो धर्मः। निवृत्तिः मोक्षसाधनभूतो धर्मः। तावुभौ यथावस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति कार्य्याकार्य्ये सर्ववर्णानां प्रवृत्तिधर्मयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्थाविशेषेषु इदं कार्यमिदमकार्यमिति च या वेत्ति भयाभये शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्थानं तदनुवृत्तिरभयस्थानं बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या वेत्ति सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

यया पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशका-

लावस्थादिषु कार्यं चाकार्यं च यथावन्न जानाति सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

तामसी तु बुद्धिः तमसावृता सती सर्वार्थान् विपरीतान्मन्यते अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं सन्तं चार्थम् असन्तम् असन्तं चार्थं सन्तं परं च तत्त्वमपरम् अपरं च तत्त्वं परम् एवं सर्वं विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते । योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनं योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्साधनभूता मनःप्रभृतीनां याः क्रिया यया धृत्या धारयते सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन ॥
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रकृष्टसङ्गेन धर्मकामार्थान् यया धृत्या धारयते सा राजसी । धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूतात्मनः प्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते । फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्वात् धर्मकामार्था एव विवक्षिताः अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते सा राजसीत्युक्तं भवति॥ ३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

यया धृत्या स्वप्नं निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मदं स्वप्नमदावुद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रिया दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति। भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिदायिनः विषयपरास्तत्साधनभूताश्च मनःप्राणादिक्रियाः यया धारयते सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्तृत्वादयो यच्छेषभूताः तच्च सुखं गुणतस्त्रिविधम् इदानीं शृणु । यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति दुःखान्तं च निगच्छति निखिलसांसारिकस्य दुःखस्यान्त निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

तदेव विशिनष्टि । यत्तत्सुखम् अग्रे भोगोपक्रमवेलायां बह्वायाससाध्यत्वाद्विविक्तस्वरूपस्याननुभूतत्वाच्च विषमिव दुःखमिव भवति परिणामेऽमृतोपमं परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विविक्तस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति तच्चात्मबुद्धिप्रसादजम् आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं प्रसादः निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं सुखम् अमृतोपमं भवति तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमम् ॥
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

अग्रेनुभववेलायां विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदमृतमिव भवति परिणामे विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुधादौ निवृते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विषमिव पीतं भवति तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत्सुखमग्रे चानुबन्धे चानुभववेलायां विपाके चात्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति मोहोत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोभिप्रेतः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम् । आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम् इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येव । प्रमादः कृत्यानवधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्द्यं भवति ततश्च तयोरपि मोहहेतुत्वं तत्सुखं तामसमुदाहृतम् । अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ॥
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

"त्यागेनैके न अमृतत्वमानशुः" इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्त्यागः संन्यासशब्दार्थादनन्यः स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः फलकर्मणोस्त्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसंधानेनेत्युक्तम्।एतत्सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदा प्रपञ्चिताः इदानीमेवंभूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेषतां तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नं वृत्त्या सह कर्त्तव्यकर्मस्वरूपमाह। ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वकीयो भावः स्वभावः ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनकर्मेत्यर्थः । तत्प्रभवाः सत्त्वादयो गुणाः ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वतमसोरभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजःसत्त्वाभिभवेनात्युद्रिक्तस्तमोगुणः एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि ब्राह्मणादय एवंगुणकास्तेषां चैतानि कर्माणि वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२॥

शमो बाह्येन्द्रियनियमनम् दमोन्तःकरणनियमनम्।तपो भो-

गनियमनरूपः शास्त्रसिद्धकायक्लेशः । शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता । क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि अविकृतचित्तता । आर्जवं परेषु मनोनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् । ज्ञानं परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानम् । विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम् । आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः । प्रकृष्टः केनापि हेतुना अपनेतुमशक्य इत्यर्थः । भगवान्पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसंख्येयकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः स एव निखिलजगदेककारणं निखिलजगदाधारभूतो निखिलस्य स एव प्रवर्त्तयिता तदाराधनभूतं च कृत्स्नं वैदिकं कर्म तैस्तैराराधितो धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छति इत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चयः । आस्तिक्यम् “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । मयि सर्वमिदं प्रोतम्, भोक्तारं यज्ञतपसां, ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति, मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्” इति ह्युच्यते तदेतत् ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम् । तेजः परैरनभिभवनीयता । धृतिरारब्धे कर्मणि विघ्नोपनिपातेपि तत्समापनसामर्थ्यम् । दाक्ष्यं

सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यम् । युद्धे चाप्यपलायनं युद्धे च आत्ममरणनिश्चयेप्यनिवर्त्तनम् । दानमात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादानपर्यन्तस्त्यागः । ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यम् । एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणम् । गोरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः । वाणिज्यं धनसंचयहेतुभूतं क्रयविक्रयात्मकं कर्म । एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्वभावजं कर्म तदेतच्चतुर्णां वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि त्रयाणां वर्णानां साधारणाः शमदमादयोपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः । ब्राह्मणस्य तु सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमदमादयः स्वभावजं कर्मेत्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वे शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्मेत्युक्तम् । ब्राह्मणस्य वृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः क्षत्रियस्य । जनपदपरिपालनम् । वैश्यस्य कृष्यादयो यथोक्ताः । शूद्रस्य तु कर्त्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव ॥ ४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं

लभते। स्वकर्मनिरतो यथा सिद्धिं विन्दति परमं पदं प्राप्नोति तथा शृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥४६॥

यतो भूतानाम् उत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः येन च सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तं मामिन्द्राद्यन्तरात्मतयावस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः। मत्त एव सर्वमुत्पद्यते मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्। "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।" इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाराधनरूपः स्वधर्मः स्वेनैवोपादातुं योग्यो धर्मः। प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति। अतः कर्मयोगाख्यः स्वधर्मो विगुणोपि परधर्मादिन्द्रियजयनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात्सकलेन्द्रियनियमनरूपतया सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठिताच्छ्रेयान्। तदेवोपपादयति—स्वभावनियतमिति। प्रकृतिसंसृष्टस्य पुरुषस्येन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात् कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं नाप्नोति अप्रमादत्वात् कर्मणः ज्ञान-

योगस्य सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात् तन्निष्ठस्तु प्रमादाच्च किल्बिषं प्रतिपद्येतापि ॥ ४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

अतः कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयोक्तं स्मारयति। अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत् ज्ञानयोगयोग्योपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः।सर्वारम्भाः कर्मारम्भा ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमेनाग्निरिवावृताः। इयांस्तु विशेषः कर्मयोगः सुकरः अप्रमादश्च ज्ञानयोगस्तद्विपरीत इति॥ ४८॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सर्वत्र फलादिष्वसक्तबुद्धिः जितात्मा जितमनाः परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनात्मकर्तृत्वे विगतस्पृहः एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन सन्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन्नपि परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छतीति परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामधिगच्छति ।। ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिं प्राप्तः अप्रयाणादहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति तथा समासेन निबोध । तदेव ब्रह्म विशिष्यते–निष्ठा ज्ञानस्य या

परेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा परं प्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

बुद्ध्या विशुद्धया यथावस्थितावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः धृत्यात्मानं नियम्य च विषयविमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा शब्दादीन् विषयान् विमुच्य असन्निहितान् कृत्वा तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य विविक्तसेवी सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्त्तमानो लघ्वाशी अत्यशनानशनरहितः यतवाक्कायमानसः ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिध्यानयागपरो नित्य एवं भूतः सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः वैराग्यं समुपाश्रितः ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्षेण तत्र तत्र विरागतो वर्द्धयन्नहंकारमनात्मन्यात्माभिमानं बलं तद्विवृद्धिहेतुभूतं वासनाबलं तन्निमित्तं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः शान्तः आत्मानुभवैकसुखः एवं भूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभावाय कल्पते सर्वबन्धविनिर्मुक्तो यथावस्थितमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारमच्छेषतैकस्वभावात्मस्वरूपः। इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति हि स्वशेषतोक्ता। प्रसन्नात्मा क्लेशकर्मादिभिरकलुषस्वरूपो मद्व्यतिरिक्तं न कंचन भूतविशेषं प्रति शोचति न कंचन काङ्क्षति अपि तु मद्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणीयतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलीले निरस्तसमस्तहेयगन्धे अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणैकताने लावण्यामृतसागरे श्रीमत्पुण्डरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते॥ ५४॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

तत्फलमाह। स्वरूपतः स्वभावतश्च योहं गुणतो विभूतितो यावांश्चाहं तं माम् एवंरूपया भक्त्या तत्त्वतो विजानाति मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां विशते प्रविशति तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्यानवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते "भक्त्या त्वनन्यया शक्य" इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुताभिधानात् ॥ ५५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपेणानुष्ठितानां विपाक उक्तः। इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठीयमानानां स एव विपाक इत्याह। न केवलं नित्यनैमित्तिककर्माणि अपि तु काम्यान्यपि सर्वाणि कर्माणि। मद्व्यपाश्रयः मयि संन्यस्तकर्तृत्वादिकः कुर्वाणो मत्प्रसादात् शाश्वतं पदमव्ययम् अविकलं प्राप्नोति। पद्यते गम्यते इति पदं मां प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ५६॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः॥
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव॥ ५७॥

यस्मादेवं तस्मात् चेतसा आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्ध्या उक्तं हि "मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेसा" इति सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि संन्यस्य मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसंदधानः कर्माणि कुर्वन्मामेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मयि युक्तचित्तो भव॥ ५७॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि॥
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि॥ ५८॥

एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि। अथ त्वमहंकारादहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीतिभावात् मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्क्ष्यसि नष्टो भविष्यसि। नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता शासिता चास्ते॥ ५८॥

यद्यहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति॥५९॥

यदहंकारमात्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मन्नियोगमनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति। यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नमनसं त्वाम् अज्ञं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति॥५९॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥
कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत्॥६०॥

तदुपपादयति। स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यं स्वभावजेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धः तत एवावशः परैर्धर्षणमसहमानः त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि यदिदानीं मोहादज्ञानात् कर्त्तुं नेच्छसि ॥ ६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति ॥
भ्रामयन्त्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं तच्छृणु ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदये देशे तिष्ठति। कथं किं कुर्वंस्तिष्ठति यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन्स्वेनैव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थप्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्त्तयंस्तिष्ठतीत्यर्थः। पूर्वमप्येतदुक्तम् "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निवि-

ष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इति "मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इति च । श्रुतिश्च "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिका ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२

एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह। यस्मादेवं तस्मात्तमेव सर्वस्य प्रशासितारमाश्रितवात्सल्येन त्वत्सारथ्येवस्थितमित्थं कुर्विति च प्रशासितारं मां सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं गच्छानुवर्तस्व । अन्यथा तन्मायाप्रेरितेनाज्ञानेनैव त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयं तथा सति नष्टो भविष्यसि । अतो मदुक्तप्रकारेण युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः । एवं कुर्वाणः तत्प्रसादात्परां शान्तिं सर्वकर्मबन्धोपशमनं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि । यदभिधीयते श्रुतिशतैः "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः परेण नाकं निहितं गुहायां यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते सोध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्यादिभिः ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इत्येवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्मात् गुह्याद्गुह्यतरं कर्मयोगविषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि तथा कुरु कर्मयोगं ज्ञानं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥
इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठत्वात् गुह्यतम इति पूर्वमेवोक्तम् "इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" इत्यादौ भूयोपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु इष्टोसि मे दृढ इति ततस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥ ६५ ॥

वेदान्तेषु "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्।तमेवं विद्वानमृत इह भवति।नान्यः पन्था विद्यतेयनाय" इत्यादिषु विहितं वेदनोपासनाध्यानादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतिसंज्ञानमत्यर्थप्रियम् इह मन्मना भवेति विधीयते। मद्भक्तः अत्यर्थं मत्प्रियः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन च निरतिशयप्रियां स्मृतिसंततिं कुरुष्वेत्यर्थः। मद्याजी तत्रापि मद्भक्त इत्यनुषज्यते। यजनं पूजनम् अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव। आराधनं हि परिपूर्णशेषवृत्तिः। मां नमस्कुरु नमो नमनं मय्यतिमात्रप्रह्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः। एवं वर्तमानो मामेवैष्यसि इति एतत्सत्यं ते प्रतिजाने तव प्रतिज्ञां करोमि नोपच्छन्दमात्रं यतस्त्वं प्रियोसि मे "प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः"इति पूर्वोक्तं यस्य मय्यतिमात्रप्रीतिर्वर्त्तते ममापि तस्मिन्नतिमात्रप्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमसहमानोहं तं मां प्रापयामि अतः सत्यमेव प्रतिज्ञातं मामेवैष्यसीति ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ ६६॥

कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान्सर्वान्धर्मान् परमनिःश्रेयससाधनभूतान् मदाराधनत्वेनातिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एव उक्तरीत्यादिफलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्त्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व । एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति "निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः" इत्यारभ्य " सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः॥यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम् । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्यः अनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः शोकं मा कृथाः। अथवा सर्वपापविनिर्मुक्तात्यर्थभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यात्तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैरपरिमितकालकृतैः तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीभगवानुवाच । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज इति । भक्तियोगारम्भविरोध्यनादिकालसंचितनानाविधानन्तपापानुगुणान् तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूष्माण्डवैश्वानरप्राजापत्यव्रातपतिपवित्रेष्टित्रिवृदग्निष्टोमादिकान् नानाविधानन्तान् त्वया परिमितकाल-

वर्तिना दुरनुष्ठानान्सर्वधर्मान्परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकम् अनालोचितविशेषशेषलोकशरण्यमाश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योभ्यसूयति॥ ६७ ॥

इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाख्यातम् अतपस्कायातप्ततपसे त्वया न वाच्यं त्वयि वक्तरि मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यं तप्ततपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः। न चाशुश्रूषवे भक्तायाभक्तायाप्यशुश्रूषवे न वाच्यं न च मां योभ्यसूयति मत्स्वरूपे मदैश्वर्ये मद्गुणेषु च कथितेषु यो दोषमाविष्करोति न तस्मै वाच्यम् असमानविभक्तिनिर्देशास्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय६७॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योभिधास्यति व्याख्याति मयि परमां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

न चेति। सर्वेषु मनुष्येषु इतः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न क-

श्चित्प्रियकृत्तमोभूत् इतः उत्तरं च न भविता अयोग्यानां[1] प्रथममुपादानं योग्यानाम् अकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ६९॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

य इममावयोः धर्म्यं संवादमध्येष्यते तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः । अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोभिधीयते तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणेष्टः स्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥
सोपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१

श्रद्धावाननसूयश्च यो नरः शृणुयादपि तेन श्रवणमात्रेण सोपि भक्तिविरोधिपापेभ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मद्भक्तानां लोकान् समूहान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

---

[1] ननु शास्त्रस्याधिकार्यपेक्षितः अतस्स तावद्वक्तव्यः । अनधिकारी तु तत एवार्थो व्युदस्यते प्रधानतमादधिकारिणोनन्तरं वा व्यवच्छेद्यतया अनधिकारी वक्तव्यः । इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनमित्यत्राह । अयोग्यानामिति । तत्कथनस्य अयोग्यान् प्रतिकथनस्येत्यर्थः । अनिष्टतमत्वात् अनिष्टतमत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्यानिष्टत्वं 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति' ब्रह्मविद्याप्रपञ्चनस्य वैधत्वात् प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः।'छन्दसि लुङ्लिङ्लिट' इति विधानात् अन्यथा गुरुमेवाभिगच्छेदिति प्रथमेन वाक्येनानन्वयात् ।

मया कथितमेतत् पार्थ त्वयावहितेन चेतसा कच्चित् श्रुतं तवाज्ञानसंमोहः कच्चित् प्रनष्टः येन । अज्ञानेन मूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ॥ ७२ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥
स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

मोहो विपरीतज्ञानं त्वत्प्रसादान्मम तद्विनष्टम् । स्मृतिर्यथावस्थिततत्त्वज्ञानं त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् । अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च नित्यनैमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनरूपतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः। आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वात् प्रकृतिविलक्षणत्वतत्स्वभावरहितताज्ञातृत्वैकस्वभावतापरमपुरुषशेषतातन्नियाम्यत्वैकस्वरूपताज्ञानं भगवतो निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयलीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूपस्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसमस्तकल्याणगुणगणमहार्णवपरब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यविज्ञानं च एवंरूपं परावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानतदभ्यासपूर्वकाहरहरुपचीयमानपरमपुरुषप्रीत्यैकफलनित्यनैमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाद्यात्मगुणनिर्वर्त्यभक्तिरूपतयोपपन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो वासुदेवस्त्व-

मिति ज्ञानं च लब्धं ततश्च बन्धुस्नेहकारुण्यप्रवृद्धविपरीतज्ञानमूलात्सर्वस्मादवसादाद्विमुक्तो गतसंदेहः स्वस्थः स्थितोस्मि । इदानीमेव युद्धादिकर्तव्यताविषयं तव वचनं करिष्ये यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

धार्तराष्ट्राः स्वस्य पुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किमकुर्वतेति पृच्छते संजयउवाच । इत्येवं वासुदेवस्य वसुदेवसूनोः पार्थस्य च तत्पितृष्वसुः पुत्रस्य च महात्मनो महाबुद्धेः तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्य इमं रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तम् अश्रौषम् श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ॥
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात् व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुःश्रोत्रलाभात् एतत्परं योगाख्यं गुह्यं योगेश्वरात् ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतवानहम् ७५

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ७७

तच्च अर्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्य उच्चावचरूपे-

---

१ तात्पर्यचन्द्रिका ॥ सुयोधनविजयबुभुत्सुशङ्कया कृतस्य प्रश्नस्य सहसा साक्षादुत्तरं वक्तुमशक्नुवन् अधोक्ताः कुरुपाञ्चालाः इति मत्वा गूढाभिसंधिः संवादाद्भुतत्वादिकमुक्तवान् । तावताप्यजानतस्सर्वात्मनां धन्यसाक्षादुत्तरमाहेत्याह–किमत्र बहुनेति । अभिप्रायज्ञस्य ते भगवता अर्जुनायाध्यात्मोपदेशवैश्वरूप्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकैरलम् । श्रुतमेव स्पष्टं वदामीत्युच्यत इति भावः । यत्र यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः।"विसृज्य सशरं चापम्" इति प्रागुक्तावस्थाव्यतिरेकपरोत्र धनुर्धरशब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्तकरणार्थतया गाण्डीवाख्यधनुर्ग्रहणद्योतनार्थः । तत्र विशिष्टोपकरणविशेषवीर्यादिविशेषोप्यन्तर्नीतः । पार्थस्य च महात्मन इति प्रागुक्तं महामतित्वं पार्थशब्देन सूचितमित्याह–तत्पदद्वन्द्वैकाश्रय इति । नह्यसौ त्वत्पुत्रवत् कृष्णमनभ्यर्थ्य निस्सारान्परिजनत्वेन परिजग्राहेति भावः । तत्रेति सामान्यनिर्देशः प्रत्यक्षपारुष्यपरिहारार्थः । श्रीः राज्यादिभोग्यसमृद्धिरू-

णावस्थितस्य चेतनस्याचेतनस्य च वस्तुनो ये ये स्वभावयोगस्तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसंकल्पायत्तस्वेतरसमस्तवस्तुस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णो वसुदेवसूनुर्यत्र च पार्थो धनुर्धरः तत्पितृष्वसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाश्रयः तत्र श्रीर्विजयो भूतिः नीतिश्च ध्रुवा निश्चला इति मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति तृतीयं षट्कं समाप्तम्.

सभाष्यगीता समाप्ता.

पा। विजयः शत्रुनिरासः तत्र ध्रुव इति विपरिणामः। भूतिरैश्वर्यं "विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्" इति पर्यायपाठात् तेनास्य पुरुषस्य प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः। नीतिः अर्थशास्त्रजन्यकर्तव्यनिश्चयः तच्चोदितधर्माविरुद्धा वा वृत्तिः पटुप्रज्ञैरवहितैरपि युष्माभिश्चतुर्भिरपि उपायैरकम्पनीयो नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—निश्चलेति। मतिर्ममेत्यस्यान्वयार्थमिति शब्दोध्याहृतः। ममैव मतिः। "विद्या राजन्न तेविद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम्॥ मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे। शुद्धभावंगतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्" इति। अतस्तेध्रुवा नैवं मतिः। मम त्वेवं समीचीना मतिस्संजायते इति भावः॥

कृष्णस्तत्त्वं परं तत्परमपि च हितं तत्पदैकाश्रयत्वं।
शास्त्रार्थोयं च षट्कैस्त्रिभिरिह कथितस्तत्र पूर्वत्र षट्के॥
भक्त्यर्थस्वात्मदृष्टेः करयुगलदशामध्यमे भक्त्युपायः।
स्वोक्तानुष्ठानवृत्तिं द्रढयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेप्यशोधि॥

प्रणामं लक्ष्मणमुनिः प्रतिगृह्णातु मामकम् ॥
प्रसाधयति यत्सूक्तिः स्वाधीनपतिकां श्रुतिम् ॥१॥

महत् प्रयास से प्राप्त परम प्रामाणिक ग्रन्थ

भगवद्गुणदर्पण भाष्य और निरुक्ति, निर्वचन नाम की व्याख्याओं से अलङ्कृत

श्रीविष्णुसहस्रनाम।

महाभारत और नारदादि मुनिपुंगवों के गीत रूप अनेक सुन्दर प्रस्फुटित पुष्पों से संसार-सन्ताप-शमनक और परमानन्दप्रद श्रीविष्णुनाम रूप पराग की प्रत्येक बूंद को मधुकर रूप श्री वेदव्यासजी महाराज ने महान् परिश्रम से समाहरण करके अमित महिमा का महासागर यह विष्णुसहस्रनाम स्तोत्र संघटन किया जिस के भक्तजनानन्दप्रद अर्थ को विशदीकरण के लिये अनेक प्राचीन अर्वाचीन भाष्य रचे गये। परन्तु उन में से किसी को विपरीत-अर्थ-बोधक एवम् किसी को शुद्धार्थावरोधक अवलोकन कर श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यवर्य की दिव्याज्ञा को प्राप्त कर श्रीपराशरभट्टापर नामधेय श्रीरङ्गनाथाचार्यजी महाराज ने उक्त स्तोत्र को 'भगवद्गुणदर्पण' नामक विशद भाष्य-रत्न से समलङ्कृत किया। तथा श्रीमद्वरदाचार्यजी ने उसी भाष्य के अनुसार वैयाकरणो की बुद्धि के विहार-स्थल धातु, प्रकृति, प्रत्ययादि का सविस्तर विवरण कर उस का नाम 'निर्वचन' व्याख्या रक्खा. ऐसे ही उक्त आचार्य-कृत 'निरुक्ति' नामक व्याख्या, पूर्वोक्त महाभाष्य के अध्ययन के आस्वाद से वञ्चित बालकों को भी प्रत्येक शब्दार्थामृत का पान कराती हुई सुरसरि की नाईं परम पवित्र

करती है। तदुपरान्त पुस्तक के आदि में 'विष्णुसहस्रनामावली' अकारादि क्रम से दी गई है और ऐसेही 'निर्वचनशेष' तथा 'फलश्रुति' श्लोक ग्रन्थ के अन्त में अमित आनन्द का अनुभव कराते हैं। प्रथम ही प्रथम इस अविख्यात परमगुप्त और अपूर्व (व्याख्यात्रयसहितविष्णुसहस्रनाम) स्तोत्र को मदरास प्रान्त के चन्द्रपुरी ग्रामस्थ श्रीमद पार्थसारथ्याचार्य स्वामी ने तैलङ्गाक्षरों में प्रकाशित कर उस देश के विद्वज्जनों और विष्णुभक्तों को परम आह्लादित किया। तदनन्तर बडे परिश्रम से पता लगने पर हमारी प्रार्थना को स्वीकार कर उक्त स्वामीजी ने बालबोधाक्षरों में छापने की आज्ञा दी और हम ने बहुतसा द्रव्यव्यय कर तथा विद्वज्जनों से संशोधन करवाकर अपने "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" नामक प्रसिद्ध मुद्रणालय में अति सुन्दरता के साथ मुद्रित कर प्रकाशित किया कि जिस को अखिल विद्वज्जन आदरपूर्वक आद्योपान्त अवलोकन कर उस के असीम, अपूर्व, अनुपम अर्थामृत के आस्वाद का अनुभव करते हुए हम को परम उत्साहित करेंगे। ९०० पृष्ठ के उत्तमता से छपेहुये पुस्तक का मूल्य ५ रु. मात्र ट. ख. माफ।

सर्वमान्य तीन अपूर्व संस्कृत व्याख्याओं सहित.

श्री वाल्मीकीय रामायण।

संस्कृतसाहित्य के अलौकिक क्षमतासम्पन्न विश्वविदित

आदिकवि ऋषीश्वर वाल्मीकि की अमियवाणी से निसृत महान् महिमा–मण्डित अखिलमान्य पुरुषोत्तम भगवान अयोध्यानरेश की नरलीला का वर्णन आजकल हमारे भारतवर्ष ही भर को अनुपम अगम्य और अप्राप्य आनन्दप्रद नहीं, परन्तु सारे संसार में इस सुरसमय अद्वितीय ग्रन्थ का अनुवाद होने लगा है. उस कवि की इस कूट रचना का संस्कृत भाषा के परिचयी सुगमतापूर्वक स्वाद ले सकें, इस अभिप्राय से 'तनिश्लोकी' 'रामानुजी' और 'भूषण' नामक तीन व्याख्याओं से भूषित यह अपूर्व काव्य पण्डित महाबनशास्त्री और प्रभाकर शास्त्री द्वारा संशोधित कराकर बहुतही उत्तम चिकने और सुन्दर कागज पर स्पष्ट मनोहर अक्षरों में छपाकर प्रकाशित किया जाता है.

इस में पांडित्यपारङ्गत कल्पनाकोविद श्री गोविन्दाचार्य्य की विशद व्याख्याशक्ति का रमणीय सुन्दर कानन है, भूषण व्याख्या का सुरस अम्बुप्रवाह है, जगत्रमण श्री अवधेश कुमार भगवान रामचन्द्र का कलितकीर्तन है.

इस की विशेष बडाई में हम और क्या कहें जो सारे ग्रन्थ का रसानुभव करने के लिये नमूना देखना चाहें तो केवल चिठी लिखने ही पर हम बिना किसी प्रकार का खर्चा लिये "तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ" आदि एक श्लोक की व्याख्या सब को भेज सकेंगे. बाल. अयोध्या, और आरण्यकाण्ड छपचुके हैं शेष छप रहे हैं. दाम पूरे ग्र-

न्थ का २५ रु. है, जो इस समय २५ रु. भेजकर ग्राहक होंगे वे ऊपर लिखाहुआ बृहद्विष्णुसहस्रनाम पांच रुपये मोल का ग्रन्थ बिना खेवा खरचा के घर बैठे उपहार पावेंगे.

गदाधरकृतसामान्यनिरुक्तेर्वृन्दावननिवासि-
श्रीरङ्गाचार्य्यकृतनवीनविवेचनायाः

प्रसिद्धिपत्रिका

भो भो न्यायशास्त्रमर्माधिजिगांसवः इदं विदाङ्कुर्वन्त्वत्रभवन्तः—यः पूर्वमासीन्निखिलजनश्रुतिगोचरो नवद्वीपवासी गोलोकन्यायरत्नभट्टाचार्यः। तेनच ये कोटिक्रमानुगमादिविषयाः व्यवसायशालिच्छात्राणां वादगोष्ठ्यां परिनिष्ठितपण्डितानामपि व्यामोहजनकाः स्वशिष्येभ्योप्यत्यन्तगोप्यत्वेनोपदिष्टाः। ते चेतरागम्यदुरूहविषयास्तन्मुख्यशिष्येण ज्ञानकाण्डे ततोप्यधिकविचारशालिना पार्वतीचरणविद्यावाचस्पतिभट्टाचार्येण सार्धं परस्परमूहापोहाभ्यां वाचामगोचरकल्पनाकुशलैः प्रपञ्चप्रसिद्धश्रीगोवर्धनपीठाधिकृतश्रीरङ्गाचार्यस्वामिभिः स्वशिष्यप्रार्थितैरपूर्वयुक्तकदम्बान्वेषणरसिकजनोपकृतये ग्रन्थरूपेणैकत्र संकलिताः। सच ग्रन्थो वाराणस्यादिस्थलविशेषेषु रङ्गनाथीयविवेचनेतिनाम्ना प्रसिद्धः। सचाधुना तत्पौत्रलब्धमुद्रणाज्ञय शास्त्राक्,तमनोहरस्थूलसूक्ष्माक्षरैर्लक्ष्मीविङ्कटेश्वरमुद्रणालये था फोटोसामान्यनिरुक्ति—विवेचनेतिनाम्ना मुद्रिता। परं येषां शयानां तदादित्सा चेत्ते स्वनामग्रामसूचनपूर्वकं निम्ननिर्दिष्ट

मुद्रणागारे पत्रं प्रेषयन्तु यतस्तत्प्रेषणेहमुद्यतस्त्याम् । इतःपर सव्यभिचारसत्प्रतिपक्षबाधादिग्रन्थानामपि तन्निर्मितनवीनविवेचनायाः मुद्रणं भवेदित्यलं विज्ञेषु बहुलेखेनेति ॥ अस्य ग्रंथस्य मूल्यम् चत्वारि (४) रूप्याणि.

श्रीमद्गोस्वामि तुलसीदासकृत-

रामायण (सटीक)

महाशय! कविशिरोमणि तुलसीदासजी की अपूर्व रसमयी कविता का आनन्दानुभव करना हो तो सम्पूर्ण क्षेपकों और अनेक दृष्टान्तों से सुभूषित पं. ज्वालाप्रसादकृत सरस सरल भाषाटीका सहित इस पुस्तक को मंगाकर रामभक्ति रसामृत पान कीजिये। इस में तुलसीदासजी का जीवन-चरित्र, माहात्म्य, रामजन्म, चतुर्दश वर्ष वनोवास का तिथिपत्र, और अष्टम रामाश्वमेध लवकुश काण्डभी सन्निवेशित किया गया है। गूढार्थ, अक्षौहिणी की संख्या, प्रश्नावली, भजनमाला, प्रभाती, सूर्यवंश का वृक्ष, और कठिन शब्दों का बृहत् कोष इस के साथ छापकर सम्पूर्ण कठिनाइयों को दूर कर दिया है। इस की चित्रित सुनहरी जिल्द मन को प्रसन्न करती है, बस, जिस उत्तमत्ता और खूबी के साथ यह रामायण छापी गई है उस का अनुभव पुस्तक देखनेही पर होगा। मूल्य ८ रुपये मात्र-

भागवतसार ।

ादि एव

भगवान के चरण कमलों के प्रेमियों; और कथ्ययोध्या, करने के नेमियों के निमित्त भक्ति मुक्ति के क्षीरसागर े ग्र-

भागवत का भली भांति मथन कर अमृतरूप यह 'भागवतसार' तयार किया गया है कि इस का वारंवार पठन पाठन कर भक्त जन अनुपम आनन्दको प्राप्त करें। और भगवान के मंदिर में जाने को महान् परिश्रम समझते हैं ऐसे नर भीइस 'सार' का घरद्वार पर बैठे पाठ कर भवसागर से पार उतरें। इस अधमउद्धारिणी भक्तिप्रचारिणी परम हितकारिणी पुस्तक का मूल्य १ रु० मात्र।

न्यायमुक्तावली।

यह न्याय शास्त्र का परम प्रसिद्ध ग्रन्थ अभिनव-कृत-विद्य विज्ञक्षमता-सम्पन्न पं. महावन शास्त्री द्वारा परिशोधित करा कर अति सुन्दरता के साथ छापगया है। मूल्य १० आने.

शाक्तप्रमोद

दश महाविद्या और पञ्च देवोंका पञ्चाङ्ग।

भारतनिवासी सम्पूर्ण द्विजोत्तमों पर विदित हो कि यह अलभ्य, क्लिष्टता से प्राप्त, परम गुप्त, अत्युत्तम, नवीन ग्रन्थ हमारे यहां छपा है। इस में आदिशक्ति जगन्माता के दशों स्वरूप अर्थात् काली, तारा, त्रिपुरसुन्दरी, भुवनेश्वरी, छिन्नमस्ता, त्रिपुरभैरवी, धूमावती, बगलामुखी, मातंगी, कमलात्मिका तथा पञ्च देवता-दुर्गा, शिव, गणेश, सूर्य, विष्णु का वेदोक्त, शास्त्रोक्त, मंत्रोक्त, तंत्रोक्त, विस्तार पूर्वक वर्णन लिखा है तथा फोटोग्राफ के अनुसार सब देवी देवताओं के यथावत् चित्र भी दिये गये हैं। मूल्य ५ रु०

श्री दनीदास ललुभाई.
पाठशाला.
१२८ लखवाडी, मुम्बई, ४.

वेदान्तग्रन्थाः।

नाम.	की.रु.आ.	ट.म.रु.आ.
१० शारीरक (शाङ्करभाष्य) रत्नप्रभाटीका व्यासाधिकरणमाला और भक्तिसूत्र सभाष्य अक्षर बडा	१०—०	१—०
११ ब्रह्मसूत्र शारीरक भाषाटीका	१॥—०	—०३
१२ गीता चिद्घनानन्दस्वामीकृत गूढार्थदीपिका मूल अन्वय पदच्छेदसहित भाषाटीका	८—०	०—१
१३ गीताश्लोकार्थदीपिका. अतिउत्तम टिप्पणीसहित तैयारहै गीता वाक्यार्थबोधिनी और गीता अमृततरंगिणीसेही अच्छी बनीहै	१—	
गीता आनन्दगिरिकृतभाषा टीकासह	३-०	
श्रीमद्भगवद्गीता सान्वयब्रजभाषा दोहासहित	१—४	०—२
पञ्चदशीसटीक	२—८	०—४
१७ प्रश्नोत्तररत्नमाला	०—२	०—॥
१८ अध्यात्मप्रदीपिका	०—४	०—॥
१९ निर्वाणाष्टकंसटीकम्	०—२	०—॥
२० सिद्धान्तचन्द्रिका सटीक वेदान्त	०—८	०—१
२१ प्रश्नोत्तरप्रकाश	०—४	०—॥
२२ हरिमीडेस्तोत्रसटीक	०—१४	०—२

नाम.	की.रु.आ.	ट.म.रु.आ.
२३ द्वादशमहावाक्यविवरण	०—४	०—॥
२४ त्रोटकसटीक	०—१०	०—१
२५ शाङ्करदिग्विजय सटीक	३—०	०—८
२६ हठयोगप्रदीपिका भाषा और संस्कृत टीकासह	२—०	०—४
२७ शिवस्वरोदय भाषाटीका	०—१०	०—२
२८ शिवसंहिता योगशास्त्र भाषाटीका	१—०	०—२
२९ वेदान्तरामायण भाषाटीका*	१—८	०—४
३० अष्टावक्रगीता भाषाटीका*	१—४	०—२
३१ श्रीरामगीता भाषाटीका पदप्रकाशिका अनुवादसमुच्चय और विषमपदी सहित	०—८	०—१
३२ अपरोक्षानुभूति सटीक	०—८	०—१
३३ वेदान्तग्रन्थपञ्चक वाक्यप्रदीप वाक्यसुधारसः हस्तामलकः गीर्वाणपञ्चक मनीषापञ्चक इमे सटीकाः	०—८	०—१
३४ वेदस्तुति भाषाटीका	०—८	०—१
३५ रामगीता मूल	०—२	०—॥
३६ श्रीमद्भगवद्गीता पञ्चरत्न अक्षरमोटा गुटका रेशमी अतिउत्तम ७ पंक्ती	१—८	०—४
३७ तथा ८ पंक्तीवाला	१—४	०—३

की.रु

Cl

बड ATE DUE

टीसंची .... Book No.

३ ... श्वरत्न अक्षरबडा लम्बाई. की खुली १

४० गीता श्रीधरीटीका सहित १

४१ गीता बडे अक्षरकी १६ पेजी गु. १

४२ पञ्चरत्न बुक्फासन सस्तरब.... ०

४३ गीता बडेअक्षरकी खुली........... ०

४४ गीता गुटका विष्णुसहस्रनाम सहित ०

४५ गीता गुटका ३२ पेजी बडा अक्ष. ०

४६" पञ्चरत्न और एकादशरत्न ०

४७" पञ्चरत्न द्वादशरत्न............... ०

४८" पञ्चरत्न नवरत्न पाकिट बुक.... ०

४९ पाण्डवगीतादि रत्न ४ अक्षर बडा ०

५० पाण्डवगीता भाषाटीका........... ०

५१ पांडवगीता मूल मध्यम ०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना

गंगाविष्णु श्रीकृष्ण

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छाप

Bhawan's Sri Sankarach... a Sanskrit Mahavidyalaya
142